

“Qorqud kitabı”nın XVI əsrdən çox əvvəl yazıldığını tədi edən vəsiqələrdən biri də “Qorqud kitabı”nın tamamilə köçəbəlik səciyyəsinə göstərən mövzularıdır.

Dəvadarinin fikri də bunu nəqd edir: əldəki Qorqudun bir qismini böylə havi olan Oğuznamənin ərəbcəsini daha XIV əsrdə görmüşdür, o halda türkcə daha əvvəl yazılmışdır.

Demək olur ki, “Qorqud kitabı”, “Tarixi Ali-səlcuq”dan əvvəl yazılmışdır, buna görə Drezden nüsxəsinin kopyə tarixini XV əsrin gerisində qalan əsrlərin içində aramaq lazımdır.

*“Azərbaycanı öyrənmə yolu”,
Bakı, 1930, №3, səh.48-52*

TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATINDA MANİ NÖVÜ VƏ AZƏRBAYCAN “BAYATI”LARININ XÜSUSİYYƏTİ

(Beş min bayatı-mani üzərində yapılmış bir tələbbönamədir)

Mani və bayatların tarixi təkamülü Turfan, Altay, Özbək, Misir, Kazan, Kırım, Qaqauz, Anadolu, İran və Dağıstan manilərində bir baxış – Azərbaycan bayatlarının xüsusiyyəti: Oyandırma və xitab tərzləri, qafiyədə cınaslamalar və onun tipləri, üçüncü misraların xarakteri. – Bayatılarda ictimai qiymətlərin təzahür şəkilləri. – Bayatı motivlərində əsirət devri ilə feodalizim, kapitalizim və ingilabi cəmiyyət quruluşlarının ədəbi üslubu – bayatların başqa nəzm şəkilləri ilə əlaqəsi. – Bayatılarla əlaqədar xalq ənənələri. – Bayatılarda qadın yaradıcılığı.

I

MƏDXƏL

Türk xalqları ədəbiyyatında bol məhsullu müstəqil bir ədəbi növü olan “mani-bayati” haqqında türkoloji aləmi çox az tədqiqə malikdir. Bu xüsusda ilk əlaqə göstərən Avstriyalı Hammerdir ki, Qərb ədəbiyyatına aid yazdığı əsərində Anadolu manilərindən müxtəlif nümunələr göstərmişdir. Ondən sonra manidə bəhs edən macar müstəşriqlərindən akademik İğnats Kunoşdur (“Osmanlı türkləri xalq mənzumələri) Budapeşt, 1889; “Türk xalq ədəbiyyatı”, İstanbul, 1925). Kunoş əsərlərində yalnız manidən nümunələr göstərməklə

kifayətlənmişdir. Bu nümunələrin çoxu Anadolu manilərində aiddir. Az bir qismi də Cihan müharibəsi əsnasında Rusiyə ordusuna mənsub olub da Macarlara əsir düşən tatar əsgərlərindən toplanmış Kazan və Kırım maniləridir.

Rus türköqlərindən məşhur V.Radlofin “Türk xalqları ədəbiyyatına aid külliyyatında təhlilsiz olaraq göstərdiyi yüzlərcə mani nümunəsi tamamilə Kunoşun əsərlərindən kopya edilmişdir (“Türk tayfalarının xalq ədəbiyyatı nümunələri”, S.Peterburq, 1899).

Mani haqqında az çox tədqiqə polyak şərqiyatçılarından professor Tadeuş Kovalskinin¹ əsərində təsadüf olunur. Maniyə həsr etdiyi üç səhifəlik izahatda Anadolu mahnılarını, vəzn etibarilə təhlil edərək nəticədə üç tip mani olduğunu iddia etmişdir (“Türk xalq nəzmlərinin şəkilləri üzərində tədqiqlər”, Krakov, 1921).

Bu xüsusda yapılan tədqiqləri tarixi sırası ilə təqib edərsək Köprülüzadə Məhəmməd Fuadın da saz aşığılarından bəhs edərkən mani haqqında da izahat verdiyini görürüz. Özündən əvvəlki alimləre nisbətə daha geniş olan bu izahatında müdəqiq maninin dörd və altı misradan ibarət yeddi hecalı vəzində olduğunu və əsas fikrin sonuncu beytdə bulunduğunu qeyd etməkdədir. Köprülüzadəyə görə altı misralılar hər zaman “cinas”lı olur; dörd misralılarda tam cinas olması şərt deyildir. Hətta çox az olaraq beş və altı hecalı manilərdən bulunduğunu qeyd edir. Bu məqalədə manilərə istinad edən xalq əyləncələrindən də ayrıca bəhs edilməkdədir (“Saz şairləri” – “Tənin” qəzetəsi, İstanbul, 1922).

Köprülüzadə başqa bir məqaləsində yenə manidən bəhs edərkən onun ən əski şəkli olduğunu qeyd etməkdə və bunların bir-birilə birləşməsi və təkamül etməsi sayəsində “qoşma”, “dastan”, türkü “varsığı”, türkü “sağo” növlərinin vücuda gəldiyini irəli sürməkdədir. Yeni bu alimin nöqtəyi nəzərinə görə Azərbaycan Türk ədəbiyyatında “Tuyuq” növünün vücuda gəlməsi “pəhləvi”lərə aid nəzm şeşqilərindən olan “Pəhləviyat”, yaxud “Fəhləviyyat” ilə maninin birləşməsi sayəsində olmuşdur (Koşma tərzii: “Yeni məcmuə”, İstanbul, 1923 və İstanbul darülfünunu təqriqləri, 1925).

Türkiyəli mühərrirlərdən Haşım Nahid İraq türklərinə aid yazdığı məqalələrində İraq mahnılarından bəzi nümunələr göstərərək onlardakı təhəssüs və təfəkkür tərzində basit bir şəkildə bəhs etmişdir.

Mühərririn qeydinə görə manilərdə birinci misranın qısa olması, maniyi çağırən adamın adını söyləməsi üçündür (“İraq türklər”,

“İqdam” qəzetəsi, İstanbul, 1338 və “Türk yurdu” məcmuəsi, Ankara, 1339).

İstanbul darülfünunu Məzunlar Cəmiyyətinin nəşr etdiyi “Manilər” risaləsi yalnız havi olduğu mətnləri etibarilə diqqətə layiqdir. Bunlar akademik Kunoşın Macarıstanda basdırdığı əsərlərdən seçilərək kopya edilmişdir (“Manilər”, İstanbul, 1339).

Türkiyyat aləmində mühüm mətnlər nəşr etməklə tanınmış qilisli müəllim Rıfətin topladığı yüzlərcə manilər ancaq xam material halındadır (İstanbul darülfünun qütubxanası, yazmalar kısmı).

Mani haqqında bəsit bir izahat müəllim Sədəddin Nüzhet və Məhəmməd Fəridin əsərlərində təsadüf edirik. Bunların verdiyi məlumat – mənbə göstərməklə bərabər – Köprülüzadənin fikirlərini ibtidai bir şəkildə kopyadan başqa bir şey deyildir (“Konya vilayəti xalqıyyat və hərsiyyatı”, Konya, 1926).

Özbək mühərrirlərindən Ə.Züfəri və G.Yunusun bu xüsusdakı əsərləri də Türküstanda saye olan manilər etibarilə dəyəərə malikdir (“El ədəbiyyatından eşulələr”, Səmərqənd, 1927).

Bizdə də “bayatı” ilə əlaqədar az çox nəşriyyat tapılmışdır. Müəllim Abbaszadənin kitabçasında (Bakı, 1918, ikinci təbi), müəllim Bünyadzadənin “Kəşkül” adlı şərqilər məcmuəsində (Bakı, 1915) və “Dağarcıq”ında (Bakı, 1917), Firudin Köçərilinin “Balalara hədiyyə”sində (Bakı, 1912), İ.Vəzirovun “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” adlı əsərində (İstanbul, 1337) yalnız bayatı mətnlərinə təsadüf edilməkdədir. Bu qəbildən əski Azərbaycan ədəbiyyatı cəmiyyətinin nəşr etdiyi “Bayatılar” kitabçasında yalnız mətnlər həvidir (Bakı, 1926).

Salman Mümtaz, “Aşıq Abdulla” adlı bir şairdən bəhs edərkən bayatı haqqında da qısa izahat verir (Bakı, 1927). Çox qarışıq olan bu izahatda ilk misrada şairin öz adını zikr etməsi haqqında olan iddia, Haşım Nahidin fikrini kopya edilmişdir; ikincisi, bayatının Oğuzların “bayat” şöbəsinə nisbətə adlandırılması fikri də Köprülüzadənin daha əvvəlcə söylədiyi fikrinin (“Türküyyat məcmuəsi”, cild I, səh.205) tədqiqat deməkdir. Salman Mümtaz kitabçasında bey yüzə qədər bayatını Aşıq Abdullahın olaraq göstərməkdədir ki, bununla şerik olmaq qabil deyildir. Mühərririn bu qorxunc yanlışlığı, kitaba “Azərneşr” tərəfindən əlavə olan müqəddimədə açıq bir surətdə göstərilmişdir.

İsmayıl Hikmətin də yazılarında manilərə aid təhlillərə təsadüf edilir. Bu mühərrir eyni cinsdən maniləri bir çox adlarla ayrı-ayrı olaraq qeyd etmişdir: “Eşq şərqi, mahnılar, şikəstələr, bayatılar, izdivac şərqi, ölüm şərqi”... Bastə (musiqi) ad ilə nəzm şəkilli adlarının qarışdırıldığı bu bölmənin özü belə bu təklifin nə qədər qeyri olduğunu göstərməkdədir. – Sərlövhenin altında qeyd edilən izahat ictimai-ədəbi tədqiqdən ziyadə şairəyə təhssüslərə daha yaxındır (“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”, I cild, Bakı, 1928).

Bu ümumi bibliografinin mündəricatında da açıq bir surətdə anlaşıdır ki, mani-bayati haqqında bu vaxta qədər elm aləmində yapılan tədqiqlər, bu ədəbi növün keçirdiyi tarixi təkamülü, hər ləhcə daxilində qazandığı orijinaliteyi, texniki xüsusiyyətləri, siniflərin ideolojisi ilə olan əlaqəsini, ictimai mövqeyini, türk nəzminin qəmmi inkişafındakı rolunu, etnoqrafik qiymətini bir tərkib halında qavramaqdan çox uzaqdır.

Məmləkətimizdə gündən-günə artan folklor tədqiqatının və təsis olunmağa başlayan elmi ədəbiyyatçılığın verdiyi cəsarətlə, hiss edilən boşluğu bu iş təcrübəsilə – vəlo – qismən olsun doldurmaq qayəsini təqib etdik. Bunu da hər şeydən əvvəl qeyd etməli ki, bu tətəbbünə daha səlahiyyət sahibi olan alimlərin tədqiqlərini nəzərə aldığı kimi, Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyət tərəfindən toplanıb da tərəfimizdən tərtib edilən beş minə qədər Azərbaycan bayatısı ilə bir çox digər türk xalqlarının manilərinə istinadən meydana çıxmışdır.

II

“BAYATI”MI, “MANI”MI?

Tədqiqimizi kolaylaşdırmaq üçün hər şeydən əvvəl “bayati” adı üzərində durmaq iycab edər.

Türk ədəbiyyatının şöbələri ilə məşğul olanlar çox gözəl bilir ki, ümumiyyətlə, hica vəzninin “yeddi”lisi ilə yaratılan dörd misralı müstəqil mənzumələr, yalnız Azərbaycan sahəsində “bayati” adını daşımaqdadır. Halbuki bu nəzm şəklində yalnız Azərbaycan türk ədəbiyyatına münhəsir bir şəkil deyildir. Bu nəzm şəklində çox qədim zamanlardan ta İndiyə qədər həməh-həməh bütün türk ləhcələrində təsadüf edilməkdədir və müxtəlif ləhcələr müxtəlif adlarda tanın-

maqdadır. Məsələ qərb (ismanh) ləhcəsində “mani”¹ çöl Kırım türkçəsində “çing”², Kazan ilə cənub Kırımcada “cır”³.

Özbəkçədə “əşulə”, yaxud “aşulə”⁴, İraq türklərində “turqu”⁵, Kırğız və Kazaklarda “Kajım öləng”⁶ yaxud “Ajtıspa”⁷ da rast gəlirik. Qərb türkləri kimi bu gün şimali Rumanyada, Bessarabyada yaşayan Qağauz türkləri belə bu növü “mani” adlandırmaqdadır⁸.

Azərbaycan köylərinin bəzisində belə “bayatı”lara “mani” – “məni” – “mahını” – “mahnu” – “mahna” denildiyinə təsadüf etməkdəyiz. Əsərimizin havi olduğu minlərcə bayatların mevzui içində “bayatı” kəlməsi kəllənilmədiği halda “mani”, “mahını” kəlməsini ehtiva edən nümunələr vardır:

Mahnı mahnının başı
Mahnı bilməyən naşı
Gəl bura mahnı deyax
Qərib yerin yoldaşı.

Zakatala

Xalq arasında bu mənzumə növünün müxtəlif ad qazanması, bu müxtəlif zamanlarda müxtəlif əşirətlər tərəfindən adın dəqiqləşdirilməsindən, yaxud birisinin mövzuca, o birinin musiqicə qiymətindən irəli gəlir.

Əksəriyyətlə bayatlar bir bəstənin qəfakətilə söylənilir; bunun üçündür ki, Azərbaycanda daha çox musiqiyi təzahür etdirən adı

¹ İ.Kunoş. Oszman-Tərək nəjəkəltəsi gyüjtemeny. Budapeşt, 1889; Köprülüzadə Məhəmməd Fyad. Saz şairləri, “Tənim” və “İkdam” qəzetləri – İstanbul, 1922; S.Nizhət və Məhəmməd Fərid. Konya vilayəti xalkıyyatı və hərsiyyatı, Konya, 1926.

² Проф. А.Самойлович: “Челверостишия – туйути Неван” (“Мусульманский мир”, выпуск 1, Петроград, 1917).

³ Akademik İyqnats Kunoş. Türk xalqları ədəbiyyatı, səh.170-172, İstanbul 1925, professor Çobanzadənin verdiyi şifahi məlumata görə həm cənubi, həm də şimali Kırında bu növə “mani” deyilməkdədir.

⁴ Şeyx Süleyman Özbəki il Buxari. Lüğət cıqatay və türk Osmani; Ə.Zufəri və Q.Yunus. El odobiyyatından eşulələr.

⁵ Haşım Nahid. İraq türkləri, “Türk yurdu” məcmuəsi, №1, c. 10.

⁶ Радлов. “Образцы народной литературы тюркских племен”, ч.1.

⁷ Akademik Samoyloviçin yuxarıda zikr olunan əsəri.

⁸ Radlovun yuxarıda zikr olunan türk xalq şeirlərinə aid külliyyatının onuncu cildi.

intişar etmişdir. Tarixlərdə ümumiyyətlə, mənzum növlərin beste adları ilə hər zaman yayındığım ilavətən düşünəcək olursaq, “bayatı” təbirini bu nəzm növünün musiqisinə verilmiş bir ad olduğu haqqındadır fikri qəbul etmək lazımdır. Necə ki, bizdə “bayatı” bəstəsilə (havasile) söylənilən mahımlar, gerek şerq və gerekse digər türkülərdə ayrı-ayrı bəstələrlə söylənməkdədir. Hətta Azərbaycanın özündə də bir mani qüftəsi “bayatı, bayadı, çobani, şikəstə, Qarabağ şikəstəsi, Şirvan şikəstəsi, Salyan şikəstəsi və Lənkaran şikəstəsi...”¹) kimi müxtəlif bəstələrdə söylənilməkdədir.

Bundan başqa Qafqaz və Şimali İran türklərinə aid musiqi bəstələri arasında bayatii qurd, bayatii Kasar, bayatii İsfahan, bayatii Şiraz... kimi adlarla yad edilən bəstələr də vardır. Bu cəhətləri qeyd edərək bu nəzm şəklində “bayatı” adının Oğuzların “bayat” qəbiləsi tərəfindən verildiyini və dolayisilə Azərbaycan bayatlarında musiqi və ədəbiyyatın kütləvi olduğunu iddia edən M.F.Köprülüzadə “Əski Osmanlı musiqisində də “bayatı” pək məşhur və mütəmmim bir məkamdır” deyir².

Bizim əldə etdiyimiz nəticəyə görə bayatı təbiri kimi “öləng, cır, türkü, eşülə” adları da mənaca şorqi demək olduğundan bunlarda bigər türk xalqlarından “mani”nin bəstəsinə verilmiş ad kimi sayılmalıdır. Hələ bir az aşağıda tədqiq edəcəyimiz üzrə bundan doqquz yüz sənə əvvələ aid “Kudatqu bilik” “معنى” adilə “dörtləmə”ləmələrdən bəhs etməsini də düşünəcək olursaq və bu ada türk xalqlarının nəşət etdiyi ölkələrində “Kudatqu bilik”in yazıldığı sahələr olduğunu xatırlarsaq, o vaxt musiqi yüzündən müxtəlif adlar alan bu nöfün – “qüftə” etibarilə – ümumi və müştərik adını “mani” alaraq qəbul etmək iycab edər. Zaman keçdikcə bezi türk qəbilələrində mani adı unutulmuş, yerinə musiqi adı qayim olmuşdur.

“Mani” təbirinin monası bezi müstəşrikləri əlaqədar etmişdir. İlk dəfə olaraq akademik A.Samoyloviç – Nəvayinin “Tuyuq”ları haqqında nəşr etdirdiyi qiymətlə tətəbbönamədə (“Müsəlman dünyası”, Pctroqrad, 1917) bir vəsilə ilə “معنى” qəln əsərindən bəhs edərkən “Müasir Osmanlı və Azərbaycanlılar “مانى” deyə yazarlar” qeydini ifadə edir.

¹ Azərbaycan operasının aktyorlarından H.Sarabski (şifahən) (tərtibçi).

² Türkiyyat məcmuəsi, c. I, səh.205.

Kavaliski də “مانى”nın “معنا”dan gəldiyinə qətiyyətlə qanədir¹. Daha sonra mani haqqında nəşr etdiyi məqalədə “مانى” kəlməsinin əslini türkcədə zənn etməyən Köprülüzadə dəxi ərəbcənin “معنى:” “معنا” kəlməsindən gəldiyinə inanır².

Halbuki bu müstəşriklərdən yüzlərcə sənə əvvəl yetişən “Övliya Çələbi” bu xüsusi qoti bir şəkildə göstərməkdədir. On yeddinci əsrin adamlarından olan bu səyyahın səyahətnaməsində bulduğumuz bir fəqərə onun zamanında “مانى”nm Anadolu köylərində aldığı adı, mənaca çıplaq bir şəkildə meydana qoyur. Övliya Çələbi manilərdən göstərdiyi nümunələrin adını doğrudan-doğruya “معنى” şəklində qeyd edir ki, səyyahın ifadəsini eynilə buraya nəql etdik:

“... Sahibi Pəhriz, şəhbaz bir yigit qalxmış, uryan atına bəsmələ ilə timar ediyor. Yedərgən bir savvti həzn ilə məqamla şu beyti söylədi:

Öyləmi halım fələk
Dil bilməz zalim fələk
Qəsdin can bağcasından
Yki nihəlim fələk.

Bu tərz ilə mütəsəvvüfanə, fələkdən şikayət eləyirdi. Həqir heyrətdə qalaraq bu beytdən təfəul kəsd etdim. Yəni “معنى”yə ağaz edərək şunu söylədi:

Baba kitab ilə sən
Uğraşma nəfilə sən
Bundan bir iş eylə ki
Anda yana biləsən.

Digər “معنى”:

Lalanin dünyası nə
Aldanma dünyasına
Dünya bənim diyənin
Dün getdik dün yasına.

¹ Ан.Линин. К вопросам формального изучения поэзии турецких народов, Востоковедение, т.1, стр.166, Баку, 1926 г. Bu əsər Kavalskidən rusçaya xülasə halında tərcümə olunmuşdur.

² Türk ədəbiyyatında koşma tərz: “Yeni məcmuə”, №78, İstanbul, 1923.

Bunları öylə qəribanə və cigər-suz bir sədə ilə oxuyub ağladı (Övliya Çələbi səyahətnaməsi, c. I, səh.211). Övliya Çələbinin göstərdiyi nümunələrin bu gün belə Azərbaycan bayatıları içində yazdığını yuxarıdakı izahata əlavə edəcək olursaq, artıq bu növün Kırım, Kafqaz türklərində olduğu kimi cənub türkülərində də adının “mani” və bunun da ərəbcə “معنى”dən gəldiyi haqqında ortaya sürülən fikir haqqında heç bir şübhə qalmamış olur. “معنى” kəlməsinin “مانى” halına keçməsi isə “ərəb” hərfinin türk ağzına görə dəyişməsindən başqa bir şey deyildir.

Manilər məlum olduğu üzrə həca vəzninin “yekdili”silo yazılar. Bu şəkile türk ədəbiyyatının çox əski dövrlərinə aid məhsullar arasında da təsadüf edirik. Türk ədəbiyyatının elmçə məlum olan ilk vəsiqəsi “Orxon” abidələrinin mənsur kitabələri içində mənzum parçalarında olduğunu ilk dəfə akademik F.E.Korş xəbər verdi:¹

Bilgə kağan bitigin
 Yoluq tegin bitidim
 Bunca barkağ badızın
 Özü kağan alısı
 Yoluq tigin mən ayı
 Artığı tortuqun turur
 Bitidim, badızım...

“Bilgə kağan” abidəsi, qərbi cənub tərəfi

– Yeddihecalı ibtidai bir vəzni havi olan bu parça şegildən məhrumdur². Bu dövrlərdə Orxon sahəsində yaşamış əsərlərdən başqa nümunələr bulunmuş olsaydı, abidələrin diyilişi tarixindən onqa ümum nəzmlə bərabər “yeddi” hecahlardan hasil olan dəyişikliyi kolaylıqla təqib etmək olacaqdı.

Abidələrdən sonra əlimizdə yeganə mənbə olan “Divan-i tığətüt-türk”dəki mənzumələr arasında da yeddi hecalı bir çox mənzum parçalar vardır³.

¹ Записки восточн. отдел. императ. русск. арх. общества, т. XII, вып. 2-3, стр. 78, 1899.

² Bu xüsusda Azərbaycan mətbuatındakı mənbə: “Heca vəzninin tarixi” – Əmin Abid, “Maarif işçisi” məcmuəsi, №3, 4 və 6. Bakı, 1927.

³ “Divan-i lüğəti-türk” 1083–1085 tarixlərində Qaşqarlı Mahmud ibn il-Hüseyn tərəfindən yazılmış türkcədən ərəbcəyə bir lüğətdir.

Kitabın üç cildi içində ayrı-ayrı qitələr və beytlər haqqında olan bu mənzumələri son vaxtlarda alman müstəşriklərindən professor Karl Brokilman¹ tədqiq edərək toplamış; mövzu və şəkildə bir-birinə yaxın və mütəmmim olan qitələri bir-birinə bağlayaraq bütöv mənzumələr halına qoymuşdur. Qayəmiz bunların təsnif və tərtibi olmadığından bu cəhəti nəzərə almayaraq burada Brokilmanın, mənzumələri adlandırmaq üçün qəbul etdiyi bölmələrinə edəcəyiz. Mənzumələri tədqiq edincə bunlardan “Alp ər-tunqa” ilə “Məchul bir qəhraman haqqında”kı mərsiyələr, “Uyğur”larla müharibə, “Yabakut”larda müharibəyə aid dastanlar, ov mənzumələri, “oğru bir yoldaş haqqında”kı mənzumə ilə “Bir bəyzadəyə qəsidə” və bunlardan başqa iyirmi iki parça müxtəlif qitələr hər “heca”nın yed-dilisi vəznində və həm də qitə halındadır.

“Divani-luğatüt-türk”dəki bütün mənzum nümunələr göstərir ki, bundan səkkiz yüz qədər il əvvəl, türk nəzmi, qəti olaraq dörd misralı qitə halında təmərküz etmişdir. Görək bunlara və görəksə ən ibtidai cəmiyyət həyatı yaşayan türk xalqlarındakı əsərləri şəklinə istinad edərək türk nəzminə “vahidi qiyasi”nin “qitə” olduğu qəbul edilməkdədir.

“Bayatı–mani”nin texnikası da bu iddiayı qüvvətləndirməkdədir.

Ərəb və əcəm ədəbiyyatının türk ədəbiyyatı üzərinə təsirini təsdiq etdikdən sonra müstəşrik Kovalski türk ədəbiyyatının da qarşılıqlı olaraq ərəb və əcəm ədəbiyyatının üzərinə təsir yaptığını və hətta “rübai” növündə “mani”lərin təsiri olduğunu irəli sürür və deyir ki: “Bu vaxta qədər əcəm ədəbiyyatının orijinal məhsulu sayılan “rübai”nin şənşəi haqqında qəti bir şey məlum deyildir. Bu növ ədəbiyyatda qəsidə, qəzəl və məsnəvi ilə bərabər doqquzuncu əsrə bərdən–birə zühur etmişdir ki, nə ərəb, nə də əcəm ədəbiyyatının əski dövründə özünə bənzər bir növə təsadüf edilməmişdir”.

Bundan sonra Kovalski belə bir sual verir: “Nədən türk dörtləməsi ilə əcəm “rübai”si arasında qarşılıqlı münasibət bulunmasın? Biz iki uyğun hadisə olaraq əcəm və ərəb ədəbi şəkillər arasında “rübai”ni bir də türk xalq mənzuməsi içində “dörtləmə”yi biliriz. Türk dörtləməsinin əcəminkindən çıxdığına aid söz belə olmaz. Halbuki rübainin doğuşunda türk təsirinin varlığı haqqında bu mümkündür”².

¹ “Ostasiatische Leitschrift”, jahrg. 8, 1920.

² An. Liniinin yuxarıda zikr olunan xülasəsi: səh.157.

Kovalski bundan sonra “mani” şəklinin ərəb ədəbiyyatına da təsiri olub olmadığı ehtimalım xatırlayır ki, həqiqətən ərəbiyyat mütəxəssislərini əlaqədar edəcək bir xatırlamadır.

Hər halda “mani” növünün Orta Asiya xalqları arasında Altaya qədər geniş bir sahədə “Divani-luğatül-türk”ün yazılış tarixindən çox əvvəl yaşadığı haqqında Kovalski kimi bizdən çox daha səlahiyyətli bir mütəxəssisin fikri ayrıca diqqət ediləcək bir nöktədir.

“Divani-luğatül-türk”dəki yeddi hecalı mənzumələrə indiki bayatı-manilər arasında quruluş etibarilə fərq olması təbiidir. Çünki bu kitabdakı qitələr müəyyən bir mövzuyla bağlanan, bir-birinin arxasından gələn və bir-birini itməyən “təcnis”siz sadə qitələrdir. Bu qitələrdə üç ilk misraları bir-biri arasında dördüncü misralar, qitələrin dördüncü misraları arasında qafiyədarlıq vardır. Həmən əksərişi bu şəkildə olduğu halda tək-tük qitələrdə xüsusi bir şəkil göstərir. Məsələn, professor Karl Broklmanın əsərində bulunmayan bu iki qitenin dörd misrası da qafiyədar olmaqla xüsusi bir şəkil ərz edir.

Altı hecalı qitə:

اغراق أرى نغراق
بيمي أنك اغلاق
سوتى أزا سعراق
بيرى تقى اغلاق

Yeddi hecalı qitə:

اگلدی ماتيال ازاق
كرمذب اغرى تراق
اگلدیم آندن ازاق
امكل آمدی تراق

“Divani-luğatül-türk”, birinci cild, səh. 317

Bu nümunələr kimi “Divani-luğatül-türk”də görülən qitə seçkilindəqi mənzumələrin, o vaxtlar xüsusi bir adla yad edilib edilmədiyini haqqında məlumat bulunmadı. Bu kimi tək başına görülən qitələrin başqa mənzumə parçası olduğuna aid ayrıca izahata təsadüf edilmədi.

¹ Heca vəzninin “yeddü”sile yazıldığı iddia edilən bu qitəyi təhlil edərkən onun ərəz vəzninin “failatin failat” vəzninə də uyğun olduğunu anladım. “Divani-luğatül-türk”ün nəzmlərində ərəz olub olmadığı tədqiq ediləcək bir mövzudur.

“Divani-luğatüt-türk”də “qoşma” mənasına gələn “qoşuq” təbirinə təsadüf edilir ki, bu da şeir, qəsidə, rəcəz mənasında göstərilir. Bu xüsusda yalnız “Qudatqu biliq”də kiçik bir süjet var.

Yazılış tarixi etibarilə “Divani-luğatüt-türk”lə həmin bir zaman göstərən “Qudatqu biliq” feodal islam cəmiyyətinin icabı olan ərüz vəznilə məsnəvi şəklində yazılmışdır¹. Son zamanlarda professor Samoyloviç², “Qudatqu biliq”də təsadüf edilən ərüzli qitələrə daha o zamanlar “məni” adı verildiyinə nəzər diqqəti cəlb edir və misal üçün bu parçanı göstərir:

Bu sözqa baka görse məni bu söz
Eşit işqa tutğil əya gönqlu təz
Ər anda əri ol kamuğ niqqa ərk
Bolub kılgu yerdə özin tutsa bərk
Taki ərda yeqraq ərən ol turur³.
Min arzu bolub bu özin tid sa tərq.

İzahı: Bu sözə baxıb görsün, bu söz “məni”dir.

Eşit və işə tətbiq et ey düz könüllü.

Ər onda ərdir ki özünü hamı yaxşılığın üstündə hakim bulub möv-qeyində özünü bərk tuta.

Bir də ərler içində ən yaxşı ər odur ki, bin orzusu olduğu halda özünü uzaq tuta.

“Mani-bayati”nın keçmişini işıqlandırmaq üçün bu vəsiqə böyük bir qiymətli havidir. “Qudatqu biliq” sahibi, “məsnəvi” tərzində yazdığı əsərində, “bu sözü dinlə, mənidir” dedikdən sonra “məni”yi, məsnəvi şəklində deyil, “qitə” şəklində yazır, sonra təkrar məsnəviyə başlayır. Demək olar ki, daha “Qudatqu biliq” zamanında türklər arasında “məni” adında nəzm şəkli olmuşdur və bu “məni”lərdə yalnız yalnız tək qitə halında tənzim edilmişdir.

O vaxtlar türklər arasında “məni” adının, heca vəznilə yazılmış qitələrə də verilib verilmədiyini bu vəsiqədən çıxarmaq (istixrac etmək) mümkün deyil. Buna baxılırsa, ərüz vəznilə yazılmış qitə

¹ “Qudatqu – bilik” hicri 462 tarixində “Balasagon” əhalisindən Yusif Hacıb adlı bir şair tərəfindən türkcə yazılmış mənzum bir əsərdir.

² “Четверостишья – туйуги Невая”, Мусульманский мир, вып. 1, стр.6, 1917.

³ P.Rodla: “Das Kudatku bilik” təcil II, səh.296-297.

“məni” sayılmaqdadır. Əgər bu ikinci şəkili qəbul edəcək olursaq belə, yenə “”maninin əski mövqeyini aydınlaşdırmaq üçün vəsiqəvi qiymətini itirməz.

Əsrin məhsulu olan “Qudaktu biliq”i mütaqib miladi XII və XIII əsrlərdə türkçə rübailər yazıldığı son tədqiqat meydana qoymuşdur¹.

Halbuki digər tərəfdən türk ədəbiyyatı boyunca zamanımıza doğru gəldikcə xalq ədəbiyyatı ilə aristokrat ədəbiyyatı arasında daima qarşılıq təsir olduğunu görürüz. Bu təsir sayəsində olaraq “məni” kəlməsinin zaman irəlilədikcə mövqə dəyişdirdiyini iddia etmək olur. Əvvəlcə “məni” adı əruz vəznində yazılmış qitələrdə verilərək ondan da heca vəzni yazılmış qitələrə keçdiyi ehtimal varid olduğu kimi, bunun əksi də xatirə gəlməkdədir. Hər halda bu xüsusda qəti olaraq bir fikir söyləməyə əlimizdəki vəsiqələr müsəyid olmaqla bərabər “məni” kəlməsinin türkçə olmayışı bu təbirin də əruzla bərabər türk ədəbiyyatına daxil olduğu fikrini hasil etməkdədir. Yəni “məni” adının ilk dəfə əruzla yazılmış qitələrə verildiyini qəbul etmək lazım gəlir.

Havi olduğu yeddi hecalı mənzum parçalar haqqında yuxarıda məlumat verdiyimiz “Divani-luğətüt-türk”dən sonra bu vəznində bizə qədər gələn əsərləri hicri VI əsrdə ölənlər² Xoca Əhməd Yasəvinin “Divani Hikmət”dir. “Divani Hikmət”in bir çox mənzumələri hecanın yeddisi ilə və qitələrdən mürekkəb silsilə halında yazılmışdır³. Diqqət edərsək Əhməd Yasəvinin işlətdiyi “yeddi”linin şəkli ilə “Divani-luğətüt-türk”ün havi olduğu “yeddi”lərin şəkli arasında qüvvətli bir yaxınlıq var. Hər ikisində bezi “durak-təkti”siz misraları istisna edilmək şərtilə yeddi hecalının “3+4” şəklini havidir. Bunlar da eyni sürətlə qitələrin üç ilk misraları öz aralarında, dördüncü misraları qitələrin dördüncü misraları arasında qafiyədadır; ifadə də “cinas” sənətindən uzaq bir tərzdədir.

¹ Leningrad Asiya müzəsi kitabxanasındakı yazma nömrə 1066-1247 ilə İstanbuldakı millət kitabxanası yazmalarından nəqlən Köprülüzadə (“Həyat” məcmuəsi, Ankara, 1928).

² Türk ədəbiyyatında ilk mütəəvviflər, İstanbul, 1918, səh.134.

³ Əhməd Yasəvinin əsərlərindən Azərbaycan mətbuatında ilk dəfə olaraq “Maarif işçisi” məcmuəsində nəşr olunmuşdur. Bax: “Heca vəcninin tarixi” üçüncü məqalə – Omin Abid, №6, 7, Bakı, 1927.

Yeddi hecalının təkamülünü göstərmək üçün bir neçə qitə nəql edirik:

On səkkiz min aləmdə
Heyran bolğan aşıqlar
Tapmaq məşüq sürağın
Sərsan bolğan aşıqlar.

Hər dem başı ürkülüb
Gözü xalqa tirmülüb
Hu-hu tiyüv çörgülüb
Giryan bolğan aşıqlar.

Quyub yanıb qul bolğan
Əşqdə bülbül bolğan
Qışı görse qül bolğan
Mərdan bolğan aşıqlar.

Demək olur ki, “Divani-luğatüt-türk”ə təkəddüm edən zamanlardan Əhməd Yəsəvinin yaşadığı dövrə qədər hecanın yeddilisi, şeklənlər böyük bir xüsusiyyət göstərməmişdir. Fəqət burada bir cəhət nəzəri diqqəti cəlb etməkdədir. Məlum olduğu üzrə Əhməd Yəsəvi bütün divanını heca vəznilə yazmışdır. Bununla da məqsədi, Köprülüzadənin dediyi üzrə, heç şübhəsiz islam feodalizminin tələqqilərlərini geniş xalq kütləsi arasında nəşr etmək olmuşdur və bunun üçün xalq zövqünün malı olan heca vəznini qəbul etmişdir. O halda deyilə bilər ki, Əhməd Yəsəvi zamanında Orta Asiya türkləri heca vəznilə bir çox xalq mənzumələrinə malik olmuşdur. Hələ bu xalq mənzumələri içində yeddi hecalı çox “moda”da olmuş olacaq ki, mühitin ədəbi təsiri altında Əhməd Yəsəvi də yeddili vəzninə çox əhəmiyyət vermişdir. Şübhəsiz bugünkü bayatı-mani, zaman keçdikcə lisani xarakterini yeniləşdiriyindən onların bu dövrdən qalma xışmaları olub olmadığı haqqında bir fikir söylənməyəcəkdir.

Əhməd Yəsəvidən zamanımız və məmləkətimizə doğru gəlincə “mani”lərlə əlaqədar olan ədəbi bir hadisəyə rast gəlirik. Oda Azərbaycan ədəbiyyatında “Tuyuq” növünün zühurudur. İstər rus, istərsə Avropa türkoqlarınca bu vaxta qədər rədd ediləməyən Köprülüzadənin nəzəriyyəsinə görə “Tuyuq” növü cənubi Xəzər sahillə-

rində yaşayan müstəşrik Klieman Hovar-cənub müsəlman pəhləvisi ləhcəsində¹ konuşan bir qısım farsların “Oramən”-i ilə “mani” növünün birləşməsindən hasil olmuşdur². Bu aləmə görə mani növü özünün bilxassə “Tuyuq”un “təcnis” qismində göstərilməkdədir. Bu nöqteyi-nəzərə görə monqol istilasından əvvəl, yəni miladi XIII əsrə təkəddüm edən zamanlarda manilərdən “cinas” sənəti özünü göstərməyə başlamışdır. Bu zamanlarda maninin digər türk və tatar xalqlarında nə cür təkamül şəkli göstərdiklərini və nə kimi adlarla yad edildiklərini göstərən vəqisələrə hənüz təsadüf etmədik.

Yalnız bildiyimiz bir şey var: Hicri (630) tarixində şimal türklərinə mənsub olduğu zənn edilən Əli adlı bir şair tərəfindən “Yusif və Züleyxa” qisəsi də on iki heca ilə yazılmasına rəğmənlə bu da “dörtlənə” şəklindədir³.

Ümumiyyətlə, demək olar ki, hicrətin ilk əsərlərində türk xalqları mənzum ədəbiyyatında “dörtlənələr”, yeganə nəzm şəkli olaraq inkişaf etmişdir. Bu torzdə mənzumələr zaman-zaman Qərbə axıb gedən türk qəbilələri tərəfindən Şərqi Asiyadan Mavərayı Xəzər sahələrinə və şimal məmləkətlərinə nəql edildiyi kimi Şərqi Asiyayı əski Bizans hökumətinə bağlayan ticarət yolunu təqib ilə Oğuz boyları vasitəsilə də bizim ölkələrə gətirilmişdir.

III

BAŞQA TÜRK VƏ TATAR XALQLARININ “MANİ”LƏRİ İÇİNDƏ “BAYATI”NIN XÜSUSİYYƏTİ

Tadeyş Kavaliski, “Türk xalq nəzm şəkilləri haqqında tətəbbölər” adlı qiymətli əsərində “Turfan” türkləri ədəbiyyatını tədqiq edərkən bunları da qitələrin iki, yaxud üç misralarından ibarət olduğunu qeyd etməklə bərabər mənzum əsərlər arasında bilxassə yeddi hecalı “dörtlənə”lərin daha çox inkişaf etdiyini qeyd edir⁴. Onun göstərdiyi

¹ “Journal Asiatique”, t. 16, p. 372, Paris, 1910.

² “Tuyuq” şəkli “Yeni məcmuə”, № 79, İstanbul, 1923.

³ Zeit schrift der Deutschen Morgenl-ndischen Gesellochaft, 1889.

⁴ Tadeyş Kavaliski. “Türk xalq nəzm şəkilləri haqqında tətəbbölər”, səh. 123.

misallarla verdiyi izahatdan anlaşıldığına görə “Turfan” dörtləmələri ilə bayatı arasında texnika etibarilə xeyli fərq vardır:

U' Kocada sən bolsan
Bu hocada man bolai;
Auar guli sən bolsan
Jupurmaki mən bolai.

Görüldüyü kimi mövzu etibarilə bizim bayatılara yaxın olmasına rəğmən qafiyəcə fərqlidir: vəznü, mani vəznü olmaqla bərabər qafiyə şəkli: “1+3 və 2+4”dir. Şəkilcə adətə məsnəvi tərzini göstərən dörtləmələr də vardır ki, bunlarda “rədif”, onların qafiyələrini kütləvi şəkllə qoymuşdur:

Alma xənni elip bar
Jəcinkunhä selip bar,
Alma xandak kaidä bar;
Bir dijeninahä paida bar.

Ümumiyyətlə, müstəşriqin verdiyi izahata görə: Turfan “dörtləmə”ləri şəkilcə bu xüsusiyyətləri göstərir:

1. Məsnəvi şəklində qafiyəli dörtləmələr.
2. Üç ilk misralar qafiyəli, dördüncü sərbəst.
3. İkinci və dördüncü misralar qafiyəli, birinci və üçüncü misralar sərbəst. Bu çox səmim edilmiş şəkildəndir.

4. Birinci, ikinci və dördüncü qafiyəli, üçüncü sərbəst. Bu şəklın də çox inkişaf etdiyini Kovalski söyləyir. “Bayatı”nın quruluşuna çox bənzəyən bu şəklın müqayisə üçün yeddi heca ilə yazılmış nümunəsi əldə edilmədi. Hər halda “mani-bayatı”nın indiki şəklını, təkamül etmiş bir şəkil olaraq qəbul edərsək yuxarıda sayılan şəkillərin, manının ibtidai şəkillərindən ibarət olduğunu qəbul etmək lazım gəlir. Bu xüsusda “Divani lüğətül-türk”dəki nümunələr də yardım etməkdədir.

“Altay”lıların mənzum əsərlərində ən çox “yeddi” və “səkkiz” heca qitələrin əsas olduğunu yenə Kovalski qeyd etməkdədir ki, məşhur Altay xalq dastanı “Murat-Pi” də yeddi heca ilə yazılmışdır. Bu müdəqiqin əsərində görülən nümunələr Altay “dörtləmə”lərinin quruluşca “Turfan” məhsullarına daha yaxın olduğunu göstərir:

Tubalardun kurlarun,
Tomul ayak cuhain;
Tomul ayak mal tapsdan
Tusman paiha sadain;

Yalnız bir fikir vermək üçün qısa bir nümunəyi kafi gördüyümüz “Altay” dörtləmələrini dərinlən tədqiq edən Kovalski, yeddi hecalı dörtləmələrdə səkkiz şəkil bulunduğunu qeyd edir ki, qafiyələrində görülən fərqlər – bayatıları da əlaqədar etdiyindən – burada xülasə edildi:

- 1) 2 + 4, birlə üçüncü misralar sərbəst.
- 2) 1 + 3 və 2 + 4.
- 3) 1 + 2 + 4, üçüncü misra sərbəst.
- 4) Dörd misrası da eyni qafiyəlidir.
- 5) 1 + 3, ikinci və dördüncü misralar sərbəst.
- 6) 1 + 4, ikinci və üçüncü misralar sərbəst.
- 7) 1 + 2, üçüncü və dördüncü misralar sərbəst.
- 8) 1 + 4 və 2 + 3.

Turfan və Altay sahəsindən qərbə doğru gəldikcə gərək şimal xalqlarından gərəkse Turkitan və Anadoluda olan “dörtləmə”lər, Azərbaycan bayatılarına daha yaxın bir quruluş göstərməkdədir. Özbək xalq ədəbiyyatına daha yaxın bir quruluş göstərməkdədir. Özbək xalq ədəbiyyatında “Əşülə”, yaxud “Aşulə” adım taşıyan və “yeddi” hecalı vəzndə olan “dörtləmə”lər, bizim bayatıların hamanıdır:

1

Arık tola su akar
Su teqidə kum akar
Sevgenin taşlab qetsə
Məngə qulub kim bakar.

2

At minsən həm oynaymən
Minnəsəm həm oynaymən
Sevub alğan yarımğa
Min baksam həm toymaymən.

Bagm bolsa kura kıl,
Oğlun bolsa mölla kıl
Mollalığe gönməse
Sətenlərge cöre kıl.

Şimali Tatar xalq ədəbiyyatında da “mani-bayati” şəklində “dörtlemə”lər çox inkişaf etmiş bir haldadır. Akademik İgnats-Kunoş bunlardan bəhs edərkən dedi ki:

“...Tatar beytlərinin türk beytlərinə pek müşabəhti vardır. Ən ziyadəsi dörd sətirlik olub hər söylədikləri beytin bir ruhu vardır”¹. Kazan və Edil boyu tatarları arasında bu dörtlemələrə “Cır” adı verilir. Bayatılarla müqayisə məqsədilə aldığımız bu bir neçə nümunə, Kazan tatarlarına aiddir:

1

Altın baldak al kaşlı
Gümüş baldak, gul kaşlı
Cilama, çi cilhan
Olmi sini qim taşlı

2

Aldı bolur çağı biz
Guldo bolur çağı biz
Biz cırlamıya qim cırlasın
Biznin, şundi çağı biz.

3

Altın baldak, incu kaş
Giyəsin bolsa sandık aş
Sipnin giyuq bolsa bolur
Sahralarda sanduğac.

Qafiyəcə quruluş etibarilə “bayati”nın eyni olan bu şəkillərdən başqa tərzlərdə də təsadüf edilir. 3 və 4-cü misraların qafiyələri, birinci və ikinci misraların sərbəst olduğunu göstərən nümunə:

¹ Kunoş. “Türk xalq ədəbiyyatı”, səh.166, İstanbul təbi, 1925.

Uramlardan uzgan çakda
Niyə bizgə girmədin
Qarşı çıxıb alır idim
Sın ıgnın bilmədin.

Kazan “çır”larının bu kimi xüsusiyyət göstərməsinə rəğmən ən çox təsadüf edilən növləri “bayatı” şəklindəki qafiyə tərzidir.

Şimal xalqlarından “Mişer” ədəbiyyatında da “mani” şəkli vardır ki, bunlara məhəlli təbirlə “çun”¹ deyilir:

1

İki yolın arası
Biz kayadın barası
Bara tura ismətşda
Tugan ilin kalası.

2

Alma çibar atımı
Alma çığa sandınımı?
Qara qaşın qarlağaçım
Səfər yörük kayatdınımı?

Mişerlərin “çun”larında şəkildə xüsusiyyət göstərən növləri də vardır; o cümlədən aşağıda göstərilən nümunə, yuxarıdakı misrələrdən ayrılır:

Batır atımın tagası
Bakır bolmi nə bolsun
Çitdə yurgən başım
Gərüb bolmi nə bolsun.²

“Kırım” xalq ədəbiyyatında “Çing” adı altında yad edilən “dörtləmə”lər təxnikası bizim bayatı–manınin haman–haman eynidir:

1

Ata minərsin, ata
Gəl oynata, oynata,
Axis sənün babanın
Yapacağım zarin xayn–ata.

^{1,2} Akademik Kunoşun “Türk xalq ədəbiyyatı”na bax.

Raxı irtum tabaxdan
 Elva yedim tabaxtan,
 Nə xayırh gunumuş
 Yarım gördüm sabaxtan.¹

Kırımcılarında bəzən kafionin yeri dəyişir. Bunlar içində yalnız 2 və 4-cü misralar arasında qafiyədar olan növlər də vardır.

Mani şəkli gəlib şimali sahədə də özünə geniş bir mövqə bulmaqdadır. Bessarabyada sakin “Qaqauz”ların² xalq ədəbiyyatında “mani” böyük bir mövqeyə malikdir. Qaqauz manilərində diqqətə layiq olan bir cəhət var ki, o da onların bir çoxunun, bizii bayatıların eyni olmasıdır. Bizdə işlədilən bayatıların bir çoxu onlarda da vardır, və “mani” adını daşımaqdadır. Radlofun göstərdiyi nümunələrdən buraya yalnız bir neçəsini nəql edirik:

1

Tüfəngim atılmayı
 Vahalı satılmayı
 Bu uzun gecələrdə
 Yalnız yatılmayı.

2

Göydə ulduz əllidir
 Əllisi də bellidir
 Sevişən qızların
 Tombalarından bellidir.³

¹ Professor Çobanzadə Bəkir: “Türk-tatar diyalektolozi”, səh. 121, Bakı, 1927.

² Qaqauzların mənşəyi haqqında tədqiqat yapan Radlof, izahatını bu sətirlərlə xülasə edir:

“Гагаузы – потомки торков или узов (Огузов), кочевавших когда-то в южно-русских степях”.

“Образцы народной литературы тюркских племен”: ч.Х, стр. XIX. С.Петербург, 1904 г.

³ Bu bayatının Azərbaycandakı şəklidir:

Göydə ulduz əllidir
 Əllisi də bellidir.
 Yeddi igid içində
 Mənim yarım bellidir.

Qala böyür saz olur
 Saz açılıb yaz olur
 Mən yarım güll deməm
 Güllün ömrü az olur.¹

“Qaqauz”ların “ınani” şəkillərində qafiyyə, göstərilən nümunələrdə olduğu kimi müəyyən bir tərz göstərməz. Radlofin nəql etdiyi nümunələrdə birinci və üçüncü, ikinci və dördüncü misraları qafiyyədar olan şəkillər də vardır.

Akademik İqnats-Kunoşun nəşr etdiyi risalələrlə Anadolu türklərinin vəqə olan nəşriyyatı da “mani” növünün Ryumeli və Anadolu xalq ədəbiyyatının çox böyük məhsullarından olduğunu göstərir. Bu sahələrdə, bu növ yalnız “mani” adı altında yad edilir. Bunlar texnikaca Azərbaycanın “cinas”sız bayatılarından fərqli olmaqla bərabər “Qaqauz” manilərinə daha yaxındırlar. Kunoş məcmuəsinə bunlardan 400 dənə toplaya bilmişdir. Buraya aldığımız nümunələr bu məcmuədəndir.

1

Bu gün pazar ertəsi
 Yandı ürək ortası
 Əyil bir kəz öpəyim
 Ayrılıqdır ötəsi.

2

Karşıda tikili daş
 Cift gözər iki qardaş.
 Böyüyü almas tıraş
 Kiçiyi pırlanta taş.

3

Dəniz içində sarayım
 Səni kimə sorayım
 Sənsiz keçən ömrümü
 Bən ömrümü sayayım.

¹ Bu bayatının Azərbaycandakı şekli:

Mən aşqam yaz olur
 Bülbül güllə saz olur
 Sənə güllüm demərəm
 Güllün ömrü az olur.

Əlin əlimdə deyil
 Qılınc belimdə deyil
 Yara getmək istərəm
 Höküm əlimdə deyil.¹

Azərbaycan “bayatı”larının texniki xüsusiyyətini göstərmək üçün yuxarıda göstərdiyim materialları araşdırmaq məqsədilə türk və tatar ədəbiyyatını tədqiq etdiyim zaman “bayatı-mani” nəvünün bu gün ingilis imperializminin pəncəsində əzilən İraq və Əlcəzair türkləri arasında da çox məruf olduğuna aid material buldum.

İraq türkləri xalq ədəbiyyatında “bayatı-mani”nin nə qədər çox olduğunu, onlara səyahət edən Haşim Nahid adlı bir mühərrir bu sətirlərlə izah edir:

“...Saz şairlərinin tərənnüm etdiyi bu şeirlər, həmən ümumiyyətlə ikişər (beyt), yeni cördən misrasmdan ibarətdir. Bunlrdar o qədər məbzuldur (bəldür) ki, əgər toplatdırılıb bir araya gətirilsələr cildlər təşkil edər”² yənə bu mühərririn izahına görə “mani”, İraqda “Turqu” adı ilə adlanmaqdadır. Bu zatın göstərdiyi mani nümunələri, Azərbaycan “bayatılarının” bütün xarakterilə oralarda yaşadığını göstərir. Görək qafiyələrdə “təcnis” sənətinin bulunması, gərəkse bayatının başlaması şəkli tamamilə bizim bayatların eynidir.

Məlum olduğu üzrə Azərbaycan bayatılarının birinci misranın başında ümumiyyətlə, bəzi nidalı kəlmələr, işarətli kəlmələr təkrar edilir ki, bunların qiyməti vəznin ölçüsünə daxildir. “Əzizim ey” “mən aşıq...” kimi gəlmələr, o cümlədəndir. İraq “türkü-bayatı”larında da birinci misra bu kimi “əyandırma işarətləri” üçün yarım bir şəkli göstərir³. Hər nə qədər Haşim Nahid, bu tətəbbönəməmi işlərkən, istifadə etdiyim məqaləsində bu “yarım misra” haqqında izahat verməyirsə də yənə eyni mühərririn İstanbulda təhsildə ikən oxuduğum bir yazısında bu yarım misranın bəzən nidalı bir kəlmə ilə, bəzən də türkünü söyləyənin adını işlətməklə tamam-

¹ Konuşın məcmuasilə Sədoddin Nuzhet və Məhəmməd Fəridin “Konya vilayeti xalkıyyat və hərsiyyatı”, Konya, 1926.

² Haşim Nahid “İraq türkləri” (“Türk yurdu” məcmuosi, səh.85, Ankara, 1339).

³ Radlovun türk xalq ədəbiyyatına aid qurultayının həsr etdiyi “Osmanlı amniləri arasında” (cild 8) o niqi ədnəsinin ilk misraları bu şəkildədir.

landığı haqqında məlumat verdiyini xatırlayıram. Tamamile Azərbaycan türkcəsini həvi olan aşağıdakı nümunələr İraq bəyatılarındanır.

1

Su səni...
Su göyörtmiş süsəni.
Keçmə nəmərd körpüsündən
Qoy götürsün su səni¹.

2

Daldasına...
Gün vürmüş daldasına
Nəmərd aslan olursa
Sığınma daldasına.

3

Nəmərdə mərd...
Kim deyər nəmərdə mərd
Onda qiyamət qopar
Baş əyər nəmərdə mərd.

4

Geceyle-gündüz kimin
Mum yanar yıldız kimin
Hər yadıma düşdükcə
Mən erirəm duz kimin.

5

Dağlar – dağımdır mənim
Qəm ərtağımdır mənim
Dindirmə qan ağlaram
Yaman çağımdır mənim².

“Qumuq” türkcəsilə Dağıstan əhalisi arasında da bu mani növü inkişaf etmiş bir haldadır. Bunlar ümumi quruluşca Azərbaycan bəyatlarına çox yaxın bir şəkil göstərməkdədirler:

¹ Azərbaycanda bunun əşi vardır (*tərtibçi*).

² Bu bəyatı eynilə Azərbaycanda vardır (*tərtibçi*).

1

Barbar gəltir, bar gəltir
 Bazarda satar əltir
 Qaşm bulan gözünü
 Arastı çətir-çətir.

2

At mindim alaşasın
 O gör yegdim kaşkasın
 Alsam səni alırman
 Alman səndən başkasın.

3

Tar tıfırk tar sokmak
 Tartayım biləgindən
 Tamurlangan tərəqsən
 Tapmadın yürəgindən.

4

Qapqara qara yaşman
 Qaralığım yaşırman
 Sən mağa gəlməsən də
 Sağa gəlib baş orman.¹

Azərbaycan “bayatı”larının bütün türk və tatar xalq maniləri içində göstərdiyi xüsusiyyətləri bu surətlə xülasə etmək olar:

1. Bir dəfə qitələrdəki birinci misralar “oyandırıcı”, daha doğrusu nəzər-diqqəti cəlb edəcək bir mahiyyətdədir. Əksər bayatların “özizim, əzziyəm, əziziəm, əziziyəm, əzizim ey, aşıqəm, mən aşıq, mən aiqəm, eləmi...” kimi kəlmələrlə başlanması yalnız Azərbaycan türkcəsilə danışılan Şimali və Cənubi Azərbaycanla İraq və civarında oturan türklərin xalq ədəbiyyatına məxsus bir şəkildir.

Azərbaycanlılar arasında yaşamış ən əski nağıllardan ibarət olan “Qorqud ata” “mənqəbə”lərinin (ləqənda) cümləsi “Xanım hey...” xitabı ilə başlar. Xitab və oyandırma kəlmələri və nidaları bilkəssə uzadularaq söylənilir. Bu daha ziyadən dinləyönlərin diqqətini söy-

¹ Dağıstan Qumuq – “mani” nümunələri tələbəmdən qusarlı Əzəmetzadə Mustafə tərəfindən verilmişdir.

ləyişə toplamaq üçün olacaqdır. Hətta xitabi mahiyyətdə olmayan kəlmələr belə oyandırma mahiyyətində bir şeydir. “Əsli və Kərəm” mənqəbəsindəki “Aldı Kərəm, baxalım nə dedi”, təkrarlamaları da eyni mahiyyətdir. Necə ki Anadolu xalq “mani”lərində bu kimi xitab və oyandırma parçaları olmamasına rəğmən, “mani” bəstə ilə söylənilirən ona da ayrıca bir oyandırma parçası əlavə olunur. “Konya vilayəti xalqiyyəti və hərsiyyəti” adı altında bir külliyyat nəşr edən müəllim Sədəddin Nuzhet ilə Məhəmməd Fərid Konyada manilər söylənirən tam ölçüdə olan birinci misranın başına bir də bir “gəl aman” kəlmələrini əlavə etdiyini və bunların uzadılaraq söyləndiyini qeyd edirlər.¹

Azərbaycan bayatılarının “oyandırma” kəlmələrlə başlamayan şəkilləri də vardır. Bunlar, yuxarıda yad edilən digər türk şöbələrindəki manilərdən, başlama etibarilə fərqsizdir.

2. Azərbaycan bayatılarında xüsusi bir tərzdə qafiyələr də görülür. Bir çox bayatıların qafiyələri sadə və tam bir şəkildədir. Rədifli olanlar da çoxdur; o biri türk şöbələrindəki mani şəkili kimi. Bunlardan başqa bir də qafiyələri səsce bir-birinə bənzəyən kəlmələrdən ibarət olan növlərə də təsadüf edilir. Bunlar da qafiyə yarım sayılır; məsələn:

Ocağa qazan asdım
Ay mənim əziz dostum
Hər nə dedin, sən dedin
Mən nə dedim, sən küsdün.

Yaxud:

Yaylığın ucu yaşıl
Dindirmə dilim çəşir
Sabah bayram günüdür
Qofun boynumdan aşır.

Və yaxud:

Gedən qara çuxalı
Getmə qara çuxalı
Əylən qonağım ol,
Sabah belə çıxarıq.

¹ Səh.152.

Bu şəkillər, türk nəzminə qafiyənin ən əski tipidir. Halbuki bayatların bir də qafiyə “təcnis – omonim” sənətini həvi olan¹ növü vardır ki, bu şəkil başqa türk “mani”lərində yoxdur. Azərbaycan kimi Cənubi Azərbaycan, İraqda yaşayan bayatılarda da bu növ cinaslı bayatılara çox təsadüf edilir. “Təcnis”lər, əksəriyyətlə “ləfzi cinas” halında olur.

Azərbaycan bayatılarında “cinaslama”ların meydana çıxan bildiyim şəkilləri bunlardır.

1) Qafiyə olaraq alınan “kəlmə”, müəyyən məflul halında ikiye ayrılmaqla yapılan cınaş şəkli:

Əzizim, Ordubada,
Salmasdan Ordubada.
Sərkərdə qoçaq olsa,
Heç verməz ordu bada.

2) İki kəlmənin yan-yanə gəlməsilə hasil olan tələffüz şəklinə, bir kəlməyi sərfən bir halına salmaqla uyğunlaşdıraraq meydana çıxan cinas şəkli:

Əziziyəm, salmasa da
Yol gedir Salmasa da
Xəlvət ağla gözlerim
Aləmə salma – sada.

3) Başlı-başına ayrı tələffüz qiymətlərində olan dörd kəlmənin ikişər-ikişər birləşməsindən hasil olan bir tələffüzlü cinas şəkli:

Əzizim, kəsad – olmaz
Mərd əli kəsad – olmaz
Yüz namərdin çörəyin
Doğrasan kasa – dolmaz.

4) Rədifli şinas şəkli:

Mən aşiq, odu keçdi
Qalyanın odu keçdi
Gözün kor olsun ovçı
Ceyranlar odu, keçdi.

¹ Əhatə edən

5) Tələffüzçə bir–birinin eyni olan kəlmələrdən yapılma cinas şəkli:

Əziziyəm, Qarabağı
Gəncənin Qarabağı
Bir cift tərlandı getdi
Boynunda qarabağı.

6) Müəyyən bir məful halında olan “isim”lə, bir “feil”dən yapılma cinas şəkli:

Əziziyəm, salma – sa
Bu yol gedər Salmasa
Bəndə bəndəyə neylər
Allah gözədən salmasa.

7) İki kəlmə ilə üç kəlmənin qarşı–qarşıya gəlməsilə hasil olan cinas şəkli:

Yol düşdü kam al – yeri
Rəfiqdən kam al – yeri
Kamal sərf eyle aşıq
Düşdükcə kam al – yeri.

8) Bayatı qafiyəli olduğu halda rədifli cinas şəkli:

Üzünde xal kimindi?
Getdiyın yol kimindi?
Ləblərin sal ağzıma
Dəhanın bal kimindi.

9) Həm qafiyə və həm də rədifli cinas şəkli:

Əziziyəm, yarım gile
Yeməyə yarım gile
Baş ayağa minnət eylər
Getməyə yarım gile.

Radlov türk xalq ədəbiyyatına aid böyük külliyyatın osmanlı ləhcəsinə aid olan cildində İqnats–Kunoşdan nəqlən göstərildiyi

yüzlərcə maniləri¹ iki qismə ayrılmışdır: “mani” sərlovhəsi altında “302” dənə ələlədə mani qeyd edilmişdir. İkinci qismdə “229” dənə kiçik mənzum parçalar “cinashı-manilər” sərlovhəsi ilə göstərilmişdir. Bu qismdə göstərilən “mani”lər istər qafiyəcə, istərsə misraların ədədəcə bizim cinashı manilərdən çox fərqlidir. Bu parçalar dörd misradan səkkiz misraya qədər böyüklükdə mənzuməciklərdən ibarətdir. Bir çoxlarının qafiyələrində cinas olmadığı halda yalnız olaraq cinashı sayılmışdır². Bizim bayatılarla qarşılaşdırmaq qolay olmaq üçün buraya ən xarakteristik bir-iki nümunə aldığımızı:

Abalar,
Qısa-qısa abalar
Sən mənimsən, mən sənin,
El nafilə çabalar.

Bu qitəyi Radlov cinashı olaraq göstərir; halbuki bunda cinas yoxdur. Aşağıdakı nümunələr cinashıdır, fəqət şəkli bir xüsusiyyəti həvidir:

Adama,
Ahabab ilə ye, iç, öylən;
Düşmana mal adama;
Canımı qurban edəyim,
Əsilzadə adama.

Altı misralıya nümunə:

Ara bana,
Keç könül ara bana;
Yoruldu yolda qaldım,
Minəyim arabana;
Əsmərdən aldım arzum
Bir bəyaz ara bana.

Səkkiz misralıya nümunə:

Dağıdır,
Sular calar, dağıdır
Çıxdım bir dağ başına
Sordum bu nə dağıdır;

¹ Образцы народной литературы тюркских племен, ч. VIII, стр.436-535.

² В а х: еyni məxəzədə 2, 3, 8 və digər parçalar.

Dedim şu da nə dağı?
Dedi: Fərhad dağıdır.
Alsam yanı qarşıma,
Bəlkə qənim dağıdır.

Bu misralardan açıqcasına anlaşılır ki, Radlovun, Kunoşun yalnız təsiratına qapılaraq “cinash manilər” deyə göstərdiyi tamamilə başqa mahiyyətdə mənzumciqlardır. Mani deyə göstərilən beş yüzə qədər mənzum parça arasında yalnız on bir dənəsi, quruluşca İraq bayatılarını (sadələrini) xatırladır.

3. Azərbaycan bayatılarının göstərdiyi xüsusiyyətlərdən biri də misraların göstərdiyi bölmə şəklidir. Tadeuş Kovalski əsərində maninin vəzn və ahənginə aid verdiyi məlumatda “mani” növünün vəznində üç tip bulur:

- a) yeddi hecalı misrası “4 + 3” durğulu olanlar.
- b) misrası “3 + 4” durğulu olanlar.
- c) misrası “2 + (3 + 2)” və “2 + 5” durğulu olanlar.

Halbuki Kovalskinin çıxardığı bu nəticə mənəcə çox əskikdir. Tədqiq əsnasında Azərbaycan bayatılarının vəzn etibarilə on dörd şəkil göstərdiyini meydana çıxara bildim ki, Kovalskinin çıxardığı nəticəyə görə, çox böyük bir yekun tutur.

Bunu da əvvəlcədən qeyd edəlim ki, qafiyəyi havi olan birinci, ikinci və dördüncü misralar, eyni müəyyən bölmələrə malik olduğu halda üçüncü misra daima xüsusi bölmələr göstərir; bu cəhət də aşağıda ayrı olaraq tədqiq edilmişdir.

Azərbaycan bayatılarında əldə edilmiş vəzn xüsusiyyətlərindəki bölmələr bunlardır:

- 1) Misraları “3 + 2 + 2” şəklində olan bayatılar:

Sağalah + qardan + doymaz
Xəstələr + nardan + doymaz
Mənim xumarlı gözlərim
Baxdıqca + yardan + doymaz.

- 2) Misraları “3 + 4” şəklində olan bayatılar:

Zülfünü + daramısan
Yumusan + daramısan
Çox da göyçək deyilsən
Könlümə + yaramısan.

3) Misraları "4 + 3" şəklində olan bayatılar:

Qəlyanından + çəkmərəm
Doldurmaram + çəkmərəm
Bir əlim gəncin üstə
Şahmar vursa + çəkmərəm.

4) Misraları "3 + 1 + 2 + 1" şəklində olan bayatılar:

Əzizim + vay + mənim + çün
Dəryalar + say + mənim + çün
Mən ölsəm sənə qurban
Sən ölsən + vay + mənim + çün.

5) Misraları "3 + 3 + 1" şəklində olan bayatılar:

Getmərim + ləzgiyə + mən
Baxmaram + özgəyə + mən
Yar mənim öz yarındır
Vermərəm + özgəyə + mən.

6) Misraları "3 + 2 + 2" şəklində olan bayatılar:

Mollanın + azan + yeri
Məsciddi + azan + yeri
Dilim ilən yalaram
Ayağın + gəzən + yeri.

7) Misraları "2 + 2 + 2 + 1" şəklində olan bayatılar:

Əldə + qəlyan + kimi + göz
Çöldə + tərən + kimi + göz
Analığı unutgilən
Özün + ceyran + kimi + göz.

8) Misraları "3 + 1 + 3" şəklində olan bayatılar.

Əzizim + nar + şirindir
Heyvadan + nar + şirindir
Qohum qardaş bir yana
Hamıdan + yar + şirindir.

9) Misraları “2 + 2 + 1 + 2” şəklində olan bayatılar:

Maşın + gəlir + boş + gəlir
İçi + dolu + quş + gəlir
Oğlanın dolu dəsmalı
Yarna + necə + xoş + gəlir.

10) Misraları “1 + 2 + 2 + 2” şəklində olan bayatılar:

Mən + aşıq + yaman + olur
Ay + gəlir + orman + olur
Sındırma yar könlünü
Yar + ahı + yaman + olur.

11) Misraları “2 + 3 + 2” şəklində olan bayatılar:

Aşıq + qaralar + məni
Xalıq + qaralar + məni
Yatmışdım xəyalinlə
Basdı + qaralar + məni.

12) Misraları “1 + 3 + 3” şəklində olan bayatılar:

Yük + üstündə + yumurta
Ay + qız məni + unutma
Ay qız məni unutsan
Göz + yaşını + qurutma.

13) Misraları “4 + 2 + 1” şəklində olan bayatılar:

Əzizinəm + qara + mən
Oxumuşam + qara + mən
Yar üzünə baxmaqdan
Oldum üzü + qara + mən.

14) Misraları “2 + 2 + 3” şəklində olan bayatılar:

Konül + kuşu + dondadı
Uçub + qonha + qondadı
Ay yaltınız yattan oğlan
Mənim + gözüm + səndədi.

Azərbaycan bayatılarında üçüncü misranın göstərdiyi xüsusiyyətlər:

Bayatılar quruluşundakı xüsusiyyətləri yuxarıda təfəssilatlə izah edərkən dörd misra içində bir, iki və dördüncü misralar, bölmələrilə bir-birinin eynini göstərdiyi halda, üçüncü misranın bu misradakı bölmə şəkillərindən uzaq qaldığını gördük. Tədqiqimiz tamam olmaq üçün bayatılardakı üçüncü misraların xüsusiyyətini də meydana çıxarmaq lazımdır. Bu tədqiqi material üzərində təqib edə bilmək üçün misalları yenə yuxarıdakı bayatıların üçüncü misralarından seçirik. O biri misallar da kitabımızın içindəki materiallardır.

- 1) 2 + 2 + 2 = mənim + xumar + gözlerim.
- 2) 1 + 2 + 2 + 2 = mən + ölsəm + sənə + qurban.
- 3) 1 + 2 + 1 + 3 = yar + mənim + öz + yarımdır.
- 4) 2 + 2 + 1 + 2 = qohum + qardaş + bir + yana.
- 5) 3 + 1 + 3 = sındırma + yar + qəlbini
- 6) 3 + 4 = yatmışdım + xəyalınla.
- 7) 1 + 1 + 2 + 3 = ay + qız + məni + unutsan.
- 8) 1 + 3 + 3 = yar + üzünə + baxmaqdan.
- 9) 1 + 3 + 2 + 1 = can + verirsen + qıza + ver.
- 10) 1 + 2 + 4 = mən + səndən + ayrılıram.
- 11) 2 + 1 + 2 + 2 = bülbül + tək + ağlar + aşiq.
- 12) 2 + 3 + 2 = çıxım + sinənin + üstə.
- 13) 3 + 1 + 2 + 1 = üzündən + bir + busə + ver.
- 14) 1 + 1 + 2 + 1 + 2 = bu + qız + bizə + yar + olmaz.
- 15) 1 + 3 + 1 + 2 = dul + arvadım + ər + dutdum.
- 16) 3 + 2 + 2 = otağı + xəlvət + eylə.
- 17) 1 + 1 + 1 + 2 + 2 = gəl + bir + qol + bəyun + olaq.
- 18) 2 + 1 + 1 + 3 = çox da + qaş + göz + eyləmə.
- 19) 1 + 1 + 2 + 2 + 1 = hər + nə + desən + qıza + de.
- 20) 4 + 3 = dadanmamış + kəkliyim.
- 21) 3 + 1 + 1 + 2 = deryada + bir + gül + bitib.

Üçüncü misraların göstərdiyi xüsusiyyətlərin ədədcə çox olmasına səbəb heç bir misra bölgüsünə tabe olmadan təkbaşına sərbəst olmasıdır. Bölgülərin çoxu, o biri üç misraların bölmələrinin eynidir. Bu eyniyyət, heç bir zaman müəyyən bölgülü bayatılarda görünməyir; yəni üçüncü misra bayatılarda heç bir ümumi şəkildə tabe deyildir.

Üçüncü misranın başqa bir xüsusiyyəti də qısa və ya uzun olmasıdır, bəzi bayatılarda üçüncü misra, ümumi vəzindən azdır.

Bu azlıq altı hecadan aşağı enməz. Bəzi bayatılarda da üçüncü misra ümumi vəzindən uzun olur, səkkiz heca olanlar çoxdur.

Üçüncü misrası altı hecalı olanlara misal:

Yarım çıxdı qabaqdan
Şövqi gəldi damaqdan
Bir öpüş ver alım
Dildən, dişdən, dodaqdan.

Üçüncü misrası səkkiz hecalı olanlara misal:

Əzizim sərpa çalar
Ay üçün sərpa çalar
Niqab götürüldü üzündən
Görüldü sərparçalar.

Üçüncü misrası altı hecalı olanlara çox az təsadüf edilir. Üçüncü misrası uzun olanlar ona nisbətən çoxdur. Belə olmasına səbəb üçüncü və dördüncü misralarda toplanan ana fikrin əsas məqsədin, qüvvətli bir surətdə təsir yapmasıdır. Bunda bayatının musiqisinin də təsiri olmaq ehtimalı var. Bestənin sona doğru coşqun bir şəkil alması, qulfəyə təsir yapır.

Azərbaycan bayatılarının dördüncü misralarının xüsusiyyəti:

Ümumiyyətlə, dördüncü misralar, vəzincə "yeddi"li olduğu halda bəzən bunlarda bir vəzn aşqınlığına təsadüf edilir.

Bu aşqınlığın da musiqi sahəsində vücuda gəldiyinə qane olmaq olur.

Dördüncü misralarda daşqınlıq misrası bəzən nəsr halına salacaq şəkildə tamam bir cümlə halındadır:

Əzzinəm, gözü yandı
Kababın közü yandı
Oğul öldü, göz çıxdı
Gəlin öldü, elin bir üzü yandı.

Və yaxud:

Əzizinəm, yaxşı dur
Yaxşı danış, yaxşı dur.
Yaxşı igidin yurdunda
Pis oğlun qaldığından qalmadıği yaxşıdır.

Bəzi bayatılarda da dördüncü misramın daşqınlığı, doğru ölçülü misraya ayrı bir parça əlavəsilə olur. Mosolon: aşağıdakı bayatıda dördüncü misramın başına yalnız bir “ay bivəfa” xitabı əlavə olunmuşdur:

Sən gedəli il oldu,
Yandı bağrım kül oldu.
Səninlə uçan quşlar,
Ay bivəfa, oxudu, bülbül oldu.

Ümumiyyətlə, bayatılar içində dördüncü misrada bu kimi xüsusiyət göstərənlər azdır. “Erivan” sahəsində söylənilən bayatıların misramının sonuna bir də “ha qışda” nidası əlavə olunur. Bu nida, bəzən bütün misraların sonunda təkrar edilir.

4. Azərbaycan bayatıları bütün türk və tatar mahnıları içində mövzu etibarilə də xüsusiyətə malikdir. Tədqiq əsnasında onların xalq ədəbiyyatı növləri içində ictimai və iqtisadi hadisələr qarşısında çox həssas olduğu anlaşımaqdadır. Hər nə qədər əlimizdə olan bayatıların üstündən əsrlər keçməklə onların texnikasında olduğu kimi, mövzusunda da aşınma və xarabalıq hasil olmuşdur; fəqət bununla bərabər bayatılarda müxtəlif cəmiyyət quruluşlarının və müxtəlif siniflərin dünyagörüşü tərzini seçmək mümkün bir haldır.

Sıra ilə əşirət dövründən başlayıb feodalizm, kapitalizm və inqilabi cəmiyyət quruluşlarının izləri, bayatıların buniyəsində özünə yer bulmuşdur. Bu kimi bayatılarda bu quruluş şəkilləri ya doğrudan doğruya mövzu halındadır, ya da bayatının ifadə şəklində, təşbih və dekərasiyasındadır. Hər iki şəkil həyat əsasının (bazasının) əsərdə təcəllisindən başqa bir şey deyildir. İzahımızı vəsiqələrə bağlamaq üçün əşirət dövrünü alalım. Əşirət cəmiyyət quruluşunun ən tipik cəhəti, köçərilik halında iqtisadi ehtiyacları təmin etmək sistemidir. Bu sistem, hər nə qədər qədim bir dövrə aidsə də, Azərbaycanda indi belə təsadüf edildiyindən bayatılar bütün çılpalıqla yaşamaqdadır:

Aşiq, el gəli dağlar
Dibi kölgəli dağlar
Oturdum yol ağzında
Haçan elə gəli dağlar.

Yaxud:

Əzizim, Şah İsmayıl
Nişanlısı göyçək İsmayıl
Bahar fəslı gəlibdir
Gəi dağa köçək İsmayıl.

kimi bayatılar, əşirət həyatının cizgilərini havidir.

Bir qism bayatılarda feodalizm quruluşunun bütün zövqü hakim bir şəkildə yaşamaqdadır. Qızına elçi gələn ana, tələb edənün yük-səkliyində ölçü olaraq “xan” ilə “bəyi” işlədir:

Qızım qızlar ağası
Başında var tuması
Qızıma elçi gəlibdir
Xanlar, bəylər ağası.

Feodal təbəqəsi bu növ bayatılarda “pərəstiş”ə layiq bir mövqedə durduğu halda, feodalların zülm və işgəncələrindən şikayət edən bayatılar daha çoxdur. Dövründə aşağı təbəqənin bilxassə kəndlilərin necə istismar edildiyi göz önünə gətirilsə, aşağı xalq təbəqəsinin məhsulu olan bayatılarda onlara qarşı duyulan üsyanın tərənnüm edilməsi təbii görünür. Hər tərəfdən gələn feodal təzyiqləri qarşısında el vicdanı nə gözəl hayqırır:

Mən aşiqəm xan eylər,
Xan divanın xan eylər,
İki yumruq bir başa,
Görüm hansı xan eylər.

kimi bayatılarda şücaət və üsyan ruhunu daşıyan istismar edilmiş xalq, feodalların yürüşündə belə tənqidə layiq cəhətlər görür.

Buradan bir ağa getdi,
Sallandı bağa getdi.
Qaşından qabağından,
Qar yağa-yağa getdi.

Feodallar yalnız kişiləri deyil, eyni zamanda qadınları da bir irz və namus düşməni olaraq alçaqcasına istismar etmişlər ki, bu vəziyyət qarşısında xalq psixolojisi gah sərzenişkar, gah da üsyankar bir şəkildə meydana çıxmışdır:

Divar üstə at gedər
At gedər, bərat gedər
Yaxşı qızın cehizi
“Bəy”lərcün xalat geder.

Hələ qızların kəndli və rəiyyət ailələrindən çıxarılıb bəy və xanlara “peşkeş” çəkilməsi bayatılarda faciəyə təsvir edilməkdədir. Məsələn:

Evdə budaq meşədir
Gedirsən, hey meşədir
Qız götürüb qaçmaq
Nə binamus peşədir.

Min cürə əzab və əziyyət içində qalan zavallı xalq kütləsi feodalizm zamanında kimə iltica etdi? “Ya əllərini yuxarı qaldıraraq gözlərini göyə dikdilər” və bədbinlik, ümitsizlik dolu “mani”lər qoşdular, yaxud da bayatılarda olduğu vəchilə yenə feodalların özlərinə yalvardılar və yapılan zülmələri xanların özlərinin belə təhəmmül edilməyəcəyi bir şəkildə olduğunu “ağa” xanlara izah etdilər:

Əzizim, ağa xan
Ağa sultan, ağa xan
Bu zülmə xan dözməz
Əyər göyden yağa xan.

Yavaş-yavaş feodalizm quruluşundan çıxıb da kapitalizm cəmiyyəti quruluşuna girən xalq, yenə eyni surətdə heyatından şikayətçidir. Sərmayənin hakimiyyəti, burjuazianın dirçəlməsi, məhəlli şovinizminin inkişafı yenə xalqın istismar edilməsini mücib oldu və bayatılar sızlamağa başladı:

Qaşının yayına bax
Üzünün ayına bax
Çəkdiyi zəhmətinə
Aldığı payına bax.

Ticarət inkişaf edir. Sərvət və zənginlik mövqeyi qazanan əfkari-ümumiyyətdə pulun miqdarı, ictimai mövqeyində ölçü sayılmağa başlayır. Yoxsul təbəqə həyatda səadəti, rahatlığı, eşqi və hər şeyi pul ətrafına yığılmış bir şəkildə görür. Bu bayatı, bu görüş tərzini ətraf-hca izah edir:

Mən aşığım qullu ol
Nökerli ol, qullu ol
Rahət yaşamaq üçün
Bu dünyada pullu ol.

Ticarət kapitalizminin inkişafı ilə şəxsi ticarət də artır. Ehtikar (spekulyasiya) başlayır. Başlarda ticarət qayğısı çoxalır.

Əzizim, Gəncədə
Şamaxıda, Gəncədə
Tüccar oldum, yük bağladım
Malım qaldı Gəncədə.

Burjuaziyanın hakimiyyəti ilə milliyyətçilik hissləri artır, Azərbaycan əhalisi içində böyük fəlakətlərə səbəb olur. Türk-erməni burjuaziyası bir-birini boğmağa başlayır. Meydana 18 mart 1918-ci il hadisələri çıxır. Ortada məhv olan yenə yoxsul təbəqə olur.

Xalq bayatısı dərhal bu cəhətlə də əlaqədar olur:

Əzizim "Həsən" dayı,
Göndərsin bizim payı.
Arzum mənim budur:
Gəlməsin o "Mart" ayı...

Sonra bayatı inqilab dövrünə girir. Xalq əsarət və istismardan qurtulur. Təbii haqqına, torpağına nail olur. Geniş və sərbəst nəfəs almağa başlayır və hürriyyətdən hasil olan şadlıqla bayatılar bağırır:

Əlimdən qaşığı düşdi
Genə qarışıq düşdi
Gəldi "Şura" hökuməti
Aləmə işıq düşdi.

Zavallı xalq əski dövrlərdə o qədər əziyyət çəkmiş idi ki, Şura zamanında belə feodalizm və kapitalizm dövrlərini xatırlayır və ruhunda intiqam hissləri qabarır:

Şura çoxdan olaydı
Torpaq əldə qalaydı
Ağadan, xandan, bəyden
İntiqamı alaydı.

Bayatılar eyni zamanda inqilabi cəmiyyətə məxsus nəslin yaranması üçün təşviqedicə bir şəkil alır:

Fəhlə, kəndçi balası
Quraq "Şura" binası
Gəlin komsomol olaq
Ataq köhnə libası.

İctimai inqilab məmləkətdə yeni bir mədəniyyət qurmağa başlayır. Hər yer sənayeləşməyə üz qoyur. Kəndlər sosialistləşir. Xalq müxəyyələsi, bu hadisəni bir səadət xarüqəsi kimi görür:

Bakıdan fərquən gəlsin
Yük dolu fərquən gəlsin
Harda deyilmişdi bu
Kəndlərə vaqon gəlsin.

Xülasə, bu gün Aprel inqilabından səkkiz il keçdiyi halda sosialist cəmiyyət quruluşunun üzərində geniş bir ölçüdə bayatılar meydana gəlməkdədir. Qüvvətlə başlanan bu hərəkət sayəsində az zaman sonra bayatılar da yeni cəmiyyətimizin xüsusiyyətinə bağlı olaraq tamamilə yeni bir təkamül səfhəsi meydana çıxacağı daha indiki nümunələrdə belə anlaşımaqdadır.

5. Məlum olduğu üzrə bayatılarda əsas qayə, məqsəd, ikinci beytdə toplanır. Birinci beytə əsas mövzudan tamamilə uzaq misrələr halmdadır. Hətta bu ilk iki misra belə bəzən aralarında ayrı-ayrı mahiyyətdə bulunur. Birinci misra ümumiyyətlə, "oyandırma" və yaxud "xıtab" nidasından sonra, ancaq ikinci misradakı qafiyoyi,

yaxud rədifli qafiyəyi havidir. İkinci misra isə başlı-başına bir mövzuya ehtiva edər. Məsələn:

Əzizim qara mən
Oxumuşam qara mən
Yar üzünə baxmaqdan
Oldum üzü qara mən.

Misraların mənaca bu tərzdə olmasına səbəb bəstəsi (havası)dir. Bayatı bəstə ilə bədahətən söylənilən növdür.

Mənaca birinci misranın tamamilə ayrıca gedişi yalnız parçanın musiqisini təmin etmək üçündür. Bunlar təkrarlanıncaya qədər saz sairələri, beynində əsas məqsədi neql edən parçanı hazırlamış olur.

Bu nəzm şəkli, ümumiyyətlə bədahətən söylənilən mənzumələrin xarakteristik cəhətidir. Halbuki bu şəkil ifadədə başqa bir tərz də vardır. O da dörd misranın dördünün də mövzuca bir-birinə bağlı olan şəklidir. Məsələn:

Əzizim, maralım yar
Ceyranım, maralım yar
Necə insafın rəva gördü
Gül tək saralım yar.

Əski ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid kitablarda “yek ahəng” deyilən bu tərz ifadə isə çox azdır.

İfadədəki sənət etibarilə də Azərbaycan bayatılarının bir xüsusiyyəti vardır. Qafiyəyə bağlı olaraq havi olduğu hər dürlü kəlmə oyuncaqları xaricində, fikri, sənətkarənə işləmək qabiliyyətinə malik bayatılar az deyildir.

Məsələn:

Əzizim, minaya qəder,
Xalın minaya qəder.
Ay var bir günə dəymez,
Gün var min aya dəyer.

Nəzm yaradıcılığında böyük rol oynayan “tədai” də bayatıda mühüm bir qiymətdədir. Yatmış ceyranı gören aşiq dərhal sevgilisini xatırlayır:

Mən aşiq, elə bildim
Mən sizi belə bildim
Yatmış ceyranı gördüm
Yar yatıb elə bildim.

Bayatıları gözəlləşdirən sifətlərdən biri də “təşbih”lərdəki zəriflikdir. Bu şəkil bayatılar da çoxdur. Sevgilisindən doymadığını, aşıqın yağan yağmurların yer tərəfindən əməldiyi halda doymaması ilə qiyas etməsi nə qədər dadlıdır:

Qızılgül uyum-uyum
Dərim qoynuma qoyum
Yağış yağar, yer doymaz
Mən səndən necə doyum?

Bayatılarda nəzərə çarpan bir sənət də heca vəzninə verilən qiymətdir. Bir çox bayatılarda həqiqətən heca tamamilə “imələ” və “zuxaf” kimi qüsurlardan azaddır ki, bugünkü şairlərdə böylə ifadə tərzii çox azdır. Qüvvətli bir vəznə malik olan bu bayatı, eyni zamanda çox da sənətkəranədir:

Mən aşiq hindi zülfün
Gərdənə mindi zülfün
Döstələ qoy qoynuma
Qan eylər indi zülfün.

Bayatılarda bəzən görülən ədəbi məfhumlar ilə sənət tələqqiləri, tamamilə sxolastik və klassik ədəbiyyata aid ədəbi görüşlərə uyğundur. Heç şübhəsiz, bayatının inkişaf və təkamül səfəhələrini gözdən keçirərkən əski mədrəsə, saray ədəbiyyatının təsirindən qurulmadığını da ayrıca qeyd etmək icab edir; bunun əski olduğu kimi.

Xülasə olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycanın əski “ozan”ları ilə yeni el şairləri tərəfindən yaradılan bayatılar – bunları yaradan şəxsiyyətlərdəki mədəni səviyyənin ibtidailiyi nəzərə alınca – yüksək dərəcədə şairanə bir qiymətə malik olan qismləri də az deyildir.

6. Azərbaycan bayatılarının bir xüsusiyyəti də onların hayiz olduğu etnoqrafik qiymətlərə nəhr, heyvan, quş, çiçək, meyvə adlarıdır.

Bayatılarda bəhs edilən yer adları:

Bakı, Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Salyan, Təbriz, Kaşan, Tehran, Bağdad, Kərbəla, Məşəd, Ağcabədi, Ərzincan, Qəzvin, Firəng (Fransa), Tiflis, Xoy, Salmaz, Ordubad, Şuşa (Qala), Mərənd, Xorasan, Nəcəf, Dağıstan, Gürcüstan, Misir, Rey, Rum, Şam, Bərdə, Cavad, İrəvan, Naxçıvan, Əskəran, Bərgüşad, Qaraman, Xankəndi, Şərur, Qafqaz, Yəməni, Şiraz, Ərəş, Lənkəran, Həmədan, Gilan, Ərdəbil, Xudafərin, Muğan, Keçibəl, Qazax, Dilican.

Bayatılarda bəhs edilən çay, nəhr adları:

Araz, Kür, Arpa çayı (Araz haqqında da qayət çox bayatılar vardır).

Bayatılarda zikr olunan heyvanlar:

Maral, ceyran, at, qoyun, quzu, qurd, aslan, dəvə, kəl, eşşək, köpək, camış.

Bayatılarda zikr olunan quşlar:

Bülbül, tərən, kəklik, laçın, ördək, qaz, xoruz, toyuq, fərə, beçə, çaylaq, tuti.

Bayatılarda bəhs edilən çiçəklər:

Gül, bənövşə, qızılgül, qərənfil, mixək, nergiz, süsəni.

Meyvələr:

Heyva, narınc, şaftalı, nar, alça, şamama, alma.

IV

“BAYATI”LARIN BAŞQA NƏZM ŞƏKİLLƏRİNƏ MÜNASİBƏTİ

1. Türk ədəbiyyatı tarixi ilə məşğul olan bütün alimlərin təsdiqi üzrə türk nəzm şəklində əsas ölçü: “qite”dir (dörtlənə). “Bayatı-mani” növü qite halında bir vahiddir. Tədqiqə girişincə bu vahidin silsilə halında başqa bir nəzm növünün vücudə gəlməsinə səbəb olduğunu görürüz. Bu gün xalq arasında yaşayan türkü və qoşmalar, mövzuca birləşdirilmiş bir çox “bayatı-mani”lərin bir-birinə bağlan-

masından başqa bir şey deyildir. Bunlar zaman keçdikcə vəznlərini və qafiyələrinin yerini dəqiqləşdirmişdir. Tadeuş Kovalskinin iddiasına görə hazırda bir çox xalq türküleri varmış ki, hər biri bir çox qitələrdən təşkil edilmiş birer mənzumə şəklində yaşadığı halda, bunların hər birisinin birer “mani” halında ayrı-ayrı xalq ədəbiyyatında yaşadığını da İqnats Kunoşun topladığı materiallara istinadən söyləyir. Və yenə bu alimin qeydinə görə bəzən bu dörtlənələr daha uzun bir silsilə halında bir-birilə bir dastan şəklində birləşirlər.

İddia sahibinin özü tərəfindən nəşr olunan Anadolu haydudlarından “Çakırcı” dastanı o cümlədənədir.

2. Bayatının (bədiyə¹) növü ilə də çox sıx münasibəti vardır. Bədiyə də müstəqil “dördlənə” halında olur; yalnız vəznə bezi vaxt bir-birindən ayrılır. Bədiyə yeddi heca ilə qoşulduğu kimi ümumiyyətlə, 11 heca ilə, bəzən də 14 və 15 heca ilə söylənilir. Vəzn hər nə şəkildə olursa olsun əksəriyyətlə dördlənənin ilk iki misrasına yardımçı bir mahiyyətdədir. Bunda əsas məqsəd ikinci beytdə olur.

3. Bayatının əcəm sxolastik (mədrəseviti) ədəbiyyatının “rübai” şəkli ilə olan əlaqəsidir. Müstəşrik Kovalski rübailərinin, manilərin təsiri altında vücuda gəldiyi ehtimalını öne sürür.

(Bu xüsusla tətəbbnaməmizin baş tərəflərində məlumat verildiyindən bura təfsilə lüzum görülmədi.) Bu ehtimalı hər nə qədər tənqid edənlər də olsa, “rübai” vəzninin cəviz (qoz) oyunu zamanında bir çocuğun ağızından eşidildiyini vəsiqə göstərənlərdir. Hər halda türk xalq ədəbiyyatının əski zamanlarda belə farscaya tərcümə edildiyi məlumdur. Daha “Oğuznamə” nağalının hicri 211 (miladi 826) tarixindən əvvəl farscaya tərcümə edildiyini Abdulla Dəvadar qeyd etməkdədir.

Akademik Bartold ərəb mənbələrinə istinadən hicri ilk əsrlərdə feodal orduları İrani istila etdiyi zaman İranın şimal-şərq sahəsində oğuz türklərlə baş-başa gəldiyini söyləyir ki², bu da daha o vaxtlar irankıların “mani” növünə malik oğuzlarla sıx bir surətdə iqtisadi münasibətdə olduğunu göstərir. Bu cəhətlər nəzərə alınarsa, Kovalski kimi ciddi bir müdəqiqin öne sürdüyü nöqtəyi-nəzəri indilik qiymətini itirməyən bir hərəkət olaraq qəbul etmək lazım gəlir.

¹ Gərəki ki – “bədiyə”dən alınmışdır (*tərtibçi*).

² В.В.Бартольд. “Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира”, Баку, 1925.

4. Bayatının təsiri bilxassə tuyuq növü üzərində hiss edilməkdədir.

Tuyuq ərzun Failatün failatün failün (failat) vəznilə yazılan müstəqil dördləmələrdən ibarətdir. Nə ərəb, və nə də ecəməri skotratik ədəbiyyatında olmayan bu növ yalnız feodal tüm ədəbiyyatında yaşamışdır. İndiki materiallara görə, elm aləminə ilk tuyuq yazan Azərbaycan şairlərindən Burhanəddin sayılmaqdadır. XIV əsrdə yaşamış Burhanəddinin yeganə yazma külliyyatı Londonda Britaniya Muze-yindəki əlyazmaları içində bulunmaqdadır. Bu külliyyatın havi olduğu tuyuqlardan 12-ni şərqiyyət aləmində ilk dəfə olaraq rusca tərcümə-silə bərabər Melioranski nəşr etmişdir¹. Bəzi gözəlləri də ingilis müstəşərqilərindən Mister Gippin məruf “Osmanlı şəri tarixi” adlı əsərində dərc edilmişdir². Külliyyatın cüzi bir qismi də İstanbulda “Kolej Amerikan” mudiri Fired-Fild-Godsel tərəfindən nəşr olunmuşdur³ ki, bundakı mətnlər inanılmayacaq dərəcədə yanlışlıqla dolu olduğu bir xüsusda vəqə olan nəşriyyatda qeyd edilməkdədir. Burhanəddinin xeyli tuyuqları da bu külliyyatda nəql edilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyat və elm müəssisələrinin bu Azərbaycan şairinin heç olmasa əsərlərinin kopyasından məhrum oluşu nümunələrimizi yenə bu anlaşıqlı təbidən aramağa bizi məcbur etdi. Aşağıya nəql etdiyimiz bir neçə tuyuq, eynilə xalq bayatısı kimi cinaslı qafiyələrə malikdir:

Tuyuq – 1.

کوزی نه سریدب اوزی ایاسی در
وسفو موزنی دنیا یا ایاسی در
ایومکل بر دم که بیته اتلوسی
بو هنوز عشقو مزن یا یا سی در

Tuyuq – 2.

یاراگر بول اکمنی یارارسا
من آنی طار تتمیم یارارسا
بن اوز منی یولنا قلدوم فدا
نوله چون انصاف اکاگر یارسا

¹ P.M. Мелиоранский. Восточные заметки С.П. Баку, 1895, стр. 131-152.

² Laydan (Hollanda) təbi, 1909.

³ Amire matbəəsi, 1292.

Burhanəddindən sonra Azərbaycan ədəbiyyatında ən çox tuyuq yazan Nəsimi olmuşdur.

Nəsiminin tuyuqlarını tədqiq edən Köprülüzadə “Nəsiminin tuyuqları arasında bizim bildiyimizə görə cinaslısı yoxdur” qeydini əlavə edir¹. Halbuki mən bu xüsusda möhtərəm ustadımın iştirak edəmiyəcəyim. Çünki Nəsiminin əsərlərini tədqiq edərkən cinaslı tuyuqlara da təsadüf etdim. O cümlədən, aşağıdakı tuyuqları göstərə bilərəm.

ای بوزک یاغینده سنبل لالچین
عار ضبک گلدر صاچکدر مشک چین
ای سوزک طوغری حدیشک جمله چین
دوشدی عبر چین صاچندن مشک چین²

* * *

ادیمی چقندن نسیمی یازدم
بیئل بو معنیدن نسیم یازدم
هم اهدایت ایلیدیم هم آزرم
هم نسیمی آواریر هم آدرم³

Tuyuq növünü Azərbaycan şairlərindən sonra və onların təsiri altında olaraq Nəvai, Babur kimi cığatay şairlərində təsadüf edirik. Bilxassə Nəvainin tuyuqları içində də cinas sənətinə əhəmiyyət verildiyi görülür.

Yarəb, ol şöhdü şəkər yaləb mudur
Ya məgər şöhdü şəkər yaləb mudur
Canıma peyvəstə navuq atgali
Qəmzə okın kaşuğa yaləb madar.⁴

¹ İstanbul darülfünuni təqirrləri, 1924.

² Nəsimi Divanı. 1200 tarixində İstanbulda basılmış nüsxəsi, səh.178.

³ Eyni nüsxə, səh.175.

⁴ “Mizanul-evzan”dan nəqlən professor Samoyloviç: “Nəvainin tuyuqları” səhifə 3 və 11; Petroqrاد 1917.

Bu qısaca nümunələrdən görünür ki¹, Azərbaycan bayatı ilə Azərbaycan tuyuqları arasında texnika etibarilə çox yaxınlıq vardır. Akademik Köprülüzadə tuyuqların qafiyəsindəki cinasların əski türk “mani”lərindən gəlmiş olduğunu iddia edir. Ona görə hicri V əsrdə (miladi XI əsrdə) cənubi Xəzər sahilinə gələn “Oğuz” əşirətləri buralarda farscadan başqa bir ləhcəyə malik olan xalq ilə münasibətə girişdilər. Bu xalqın arasında musiqi ilə söylənilən dördləmələr vardır ki, bunlara Fəhləviyyat – pəhləviyyat adı verilirdi. Bu pəhləviyyatlar türk “mani”lərilə birləşmiş və tuyuqlar vücuda gəlmişdir². Biləssə Azərbaycan bayatlarında cinas sənətinin bulunması və tuyuq növünün də yenə Azərbaycan ədəbiyyatında zühur etməsi nəzərə alınarsa, bu fikrin elmi qiyməti anlaşılmış olur. Xülasə olaraq demək olur ki, “bayatı” növü eyni zamanda sxolastik bir nəzm növü də yaratmışdır. Bu da İrana hicrət edən türk qəbilələrinin məhəlli fars əşirətlər ilə başladığı ictimai və iqtisadi münasibətlərin sayəsində meydana gəlmişdir.

V

“BAYATI”LARLA ƏLAQƏDAR OLAN XALQ ƏNƏNƏLƏRİ

Xalq arasında bəzi adət və ənənələr var ki, bayatlarla bağlanmış bir şəkildədir. Bunlardan yalnız üçünü əldə edə bildik.

1. Azərbaycanda xalq arasında bir fala baxmaq tərzı var ki, daha çox qadınlar arasında caridir.

¹ Tuyuq növü başlı-başına bəhsimizin mövzusu olmadığından burada yalnız bir neçə sətirlik izahat verməklə iqtifa etdik. Bu xüsusda müfəssəl məlumat almaq istəyənlər baxsın:

a) Мелиоранский. Отрывки из дивана Ахмед Бурханеддина Сываского. С.П.Б. 1895.

b) А.Самойлович. “Четверостишия – туйути Неван”. Мусульм. мир в 1917.

c) Köprülüzadə Məhəmməd Fyad. Türk ədəbiyyatında tuyuq şəkli. “Yeni məcmuə”, İstanbul, 1928.

ç) Əmin Abid. Şair Burhanəddinin tuyuqları. “Maarif və Mədəniyyət” məcmuəsi №4-5, Bakı, 1927.

² Köprülünün “Yeni Məcmuə”dəki məqaləsi.

Qadınlar bir yerə toplanır. Hər kəs sıra ilə içində mətləb tutur, yəni şübhələndiyi bir şey və ya bir hadisənin nə nəticə ilə zühura çıxacağını qəlbən qəsd edir. Sonra qadınlardan biri bir bayatı söyləyir. Bu bayatının mövzusu ilə qadının tutduğu mətləb birlikdə təlif və təhlil edilərək duyulan mətləblərin gələcəyi təyin olunur. Bu mərasimə Bakıda “bayatı çəkmək” deyirlər.

Bu ənənə Azərbaycan qəzalarında bir az fərqlidir. Kadınlar bir araya toplandıqdan sonra su ilə dolu bir güvəc, yaxud qab gətirirlər. Hər kəs onun içinə özünü təmsil edən bir şey atar və qabın ağzını qaparlar. Onun başında şeyləri tanımayan bir qadın oturdurlar. Mərasimi o idarə edir. Qabın içindəki şeyləri bir-bir çıxarmaqla kimsəyə göstərmədən hər şey üçün bir bayatı söyləyir. O şey kimin işə bayatının mövzusu onun fəali hesab edilir. Bəzilərində çox qərribə mövzular təsadüf edir ki, bu da onlar arasında böyük bir əyləncəyə səbəb olur.

Bu adətin Anadolu xalqı arasında da az çox fərqlərlə yaşadığını “Konya vilayəti xalqıyyat və irsiyyat” kitabında göstərməkdəyiz⁵².

2. Əski Azərbaycan xalq adətinə görə, ailənin bir fərdi öldüyü zaman o evdə kişilər üçün olduğu kimi, qadınlar üçün də matəm mərasimi açılırdı. Kişilər məclislərində “Quran” oxunur, fatihələr ithaf olunur. Bəzən buna mərsiyə mərsiyəxanların “Kərbəla vaqiesi”nə aid matəmi qəsidələr də əlavə edilirdi. Halbuki qadınların matəm məclisi başqa bir xüsusiyyətə havidir.

Qadın məclisində də bu mərasimlər olmaqla bərabər, onlarda ayrıca oxşama və yaxud ağı mərasimi də vardır. Bu oxşama ölən adamın anası, bacısı, xülasə yaxınlarından birisi yüksək bir səsle və həzin bir bəstə (hava) ilə mövzui-mərasimə əlaqədar olan bayatılar söylər.

Bakıda ümumiyyətlə, mərasimlər bu bayatı ilə başlar:

Umdum hay umdum
Su dibində qum idim.
Mənim ki, heç kəsım yoxdı
Sən idin mənım umudum.

On dan sonra əgər ölənin başqa əqrəbasından iştirak edən varsa, sıra ilə eyni surətdə bayatılar söylər. Məclisdə bulunan başqa qadınlar da iştirak edirlər. Daha əvvəlcə ölünün vəqəəsinə mürüz qalmış matəmdar qadınlar da öz matəmlərini yeniləşdirirlər və bayatı söylər.

yərək ağlaşırlar. Bəzi matəm məclislərində oxşama mərasimini idarə etmək üçün bu xüsusda mütəxəssis olan qadınlar çağrılır. Ölü sahibi əvvəlcədən ölənin sənət və sifətlərini ona izah edir, o da bu sifətlər haqqında təkrərləməli mənsur oxşamalar qoşar və bayatıya keçərək ölü mənsuqlarını, təziyəyə gələnləri ağılatmaqda müəssir olurlar:

Bura hamam yeridir
Qolum camam yeridir.
Ağlasın dərdi olanlar
Derdin təmam yeridir.

Belə qadınlara Azərbaycanda müxtəlif adlar verilir. Bakıda “yedəkçi”, bəzi qəzalarda “ağıcı” deyirlər. Matəm məclisində söylönülən bayatıya bəzi yerlərdə ağı da deyirlər.

Mərasim ölüm tarixindən etibarən bir həftə sürər. Həftənin hər günü, ölü sahibi qadın evdə oturur və başsağlığına gələnləri qəbul edir. Yanına hər yeni şəxs gəldikcə onların yanında oxşamanı təkrar edir. Yeddi günün sonunda (ölünün həftəsi çıxandan) hər həftə pəncşənbə günləri ölü üçün “cümə axşamı” mərasimi açılır və bu günlərdə bayatılarla axşama qədər mərasim davam edir. Bu şəkildə mərasim qırx gün sürər.

Yedəkçilər pul ilə tutulduğundan bunlar ümumiyyətlə, Bakı burjuaziyası ilə başqa yerlərin “ağa” və “bəy” ailələrində fəaliyyət göstərirlər. Yoxsul ailələrdə bu vəzifəni yuxarıda göstərilədiyi kimi ailə mənsuqları görürlər. Bu sətirləri qaralarkən Bakının İçərişəhər ailəsində Kəblə Rübabə adlı yedəkçi bir qadın həyatda bulunur. Özü bu ixtisasla qazandığı para ilə bir neçə dəfə Kərbəlayı ziyarətə getmişdir. Bakıda yetişmiş məşhur yedəkçi kadınlardan bundan üç il əvvəl ölmüş İçərişəhərli Qızana ilə on sonə əvvəl ölmüş və Təzəpir civarında yaşamış Kəblə Umu zamanının ən şöhrət qazanmış yedəkçilərindən olmuşdur.

3. Bayatıların toy (düyün) mərasimlərində də böyük mövqeləri var. Qadın toylarının istər adi çalğı gecələrində, istərsə də xına gecəsində və gəlingəlmə gecəsində də qadın qavalçı çalıb vəziyyətə aid bayatılar söylər. Bu bayatılarda mövzu gəlin ilə bəyin tərifləri, səadət təmənniləri gənc qızların ehtirasını qıcıqlayan təmayüllər və sairələrdir.

“BAYATI”LARDA QADIN YARADICILIĞI

Bayatılara istinad edən xalq ənənələrini gözdən keçirərkən gördük ki, bu ənənələrin qəhrəmanları ümumiyyətlə qadınlardır. Qadınlara bayatılarla bu qədər əlaqədar olmaları heç şübhəsiz onların inkişafında qadın payının kiçik olmadığını göstərir. Müxtəlif mərasimlərdə davam etdirməklə bayatıların qüvvətlə yaşamasına qadınlar mühüm səbəb təşkil etdiyi kimi, müəyyən bayatıların yaranmasında da onların rolu vardır. Bir çox bayatlar qadın dilindən söylənmişdir. Hər nə qədər bu növ bayatıların bir qismi kişilər tərəfindən düzülmüş olsa da, fəqət bir çoxunun qadınlar tərəfindən qoşulduğunu qəbul etmək lazım gəlir. Məsələn:

Qardaş mənim gülümdür
Gülümdür, bülbülümdür.
Ölsə də bacılar ölsün
Qardaş ölmək zülümdür.

Qadınlara məxsus şeirlərin bayatılarda zikri də bu fikri bir qat daha qüvvətləndirir:

Qardaş, mənim mələyim
Cibimdə iynəliyim.
Köçəndə köçüm qardaş
Düşəndə kölgəliyim.

Övlad eşqinə aid bayatılarda da qadınlara ruhu-haləti nəzərə çarpar. Ölüm hadisəsi bilxassə “qoçuluq” zamanlarında vəqə olan qətl münasibətilə söylənilən bayatıların qadınlar tərəfindən söyləndiyi çox barizdir:

Qalalar ay qalalar
Laçın orda balalar.
Analar bala verməz
Bəlkə zora salalar.

Yaxud:

“Araz” aşanda mələr
“Kür” qovuşanda mələr.
Analar balasından
Ayrı düşəndə mələr.

kimi bayatılar eyni mahiyyətdədir. Kişilərin papaqlarına eşq bəsləmək əski qadınların tipik sevgilərindəndir. Bu bayatı o psixolojini daşımaqdadır:

Qurbanam boz börkünə
Qonubdur toz börkünə.
Orda bəd nəzər çoxdur
Bir dua yaz börkünə.

Bakının Novxanı məhəlləsi əhalisində səksən iki yaşlı Reyhan Adınaqızı adlı bir qadının verdiyi məlumata görə Azərbaycanda bayatı qoşmaqda ən qüvvətli olan təbrizli qadınlardır. Bu izahatın özü də bayatılarda qadın yaradıcılığının böyük hissəsi olduğunu göstərir. Bundan başqa bayatların çox zaman layla-nini yerində olaraq qadınlar tərəfindən işlənməsi də bu növün inkişafında qadın rolunun az olmadığını izah edir.

Baki, oktyabr 1928.

FİRDOVSI VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Firdovsi və onun “Şahnamə”silə bizim ədəbiyyatımız arasında böyük bir əlaqə vardır. Bu əlaqə dörd şəkildə meydana çıxmaqdadır: 1) Firdovsi qəhrəmanlarının xalq yaradıcılığına təsiri; 2) Ədiblərimizin Firdovsi haqqında tələqqiləri; 3) “Şahnamə”dən müxtəlif parçaların tərcümə edilməsi; 4) Bədii yaradıcılıqda Firdovsi üslubunun təqlid olunması.

1. XALQ YARADICILIĞINDA FİRDOVSI QƏHRƏMANLARININ TƏSİRİ

Azərbaycan dvoryan və mülkədarlığının orta əsrlərdəki ümumi məfkürəsi və bunun ifadəsi olan irançılıq, ədəbiyyatımızda feodal İran zövqünü uzun müddət hakim qılmışdı ki, o zamanlar “Şahnamə” mövzularının da digər fars ədəbiyyatı məhsulları ilə birlikdə inkişafını təmin edən amil budur.